

STANISŁAW CIESIELSKI

Uniwersytet Wrocławski

Polityka karno-represyjna w ZSRR w latach 1945–1953

W okresie drugiej wojny światowej nastąpiło w ZSRR wiele zjawisk zarówno o krótkotrwałym, jak i długookresowym znaczeniu dla kształtowania się polityki karno-represyjnej. Sytuacja wojenna, w pierwszym okresie zmagających grożąca wręcz załamaniem militarnym i kryzysem systemu, niejako w naturalny sposób wywoływała wiele zmian, w tym także o charakterze prawnym. Wymagały tego potrzeby prowadzenia wojny i specyficzne priorytety tego czasu. Jednak wiele problemów zrodzonych przez wojnę rozwiązywano w sposób właściwy systemowi radzieckiemu i w podobnym duchu dokonano także zmian w polityce karnej. Szczególnie znamienne były posunięcia w zakresie odpowiedzialności za czyny związane z prowadzeniem wojny i lojalnością obywateli ZSRR wobec ich państwa, a także z całkowitym ubezwłasnowolnieniem pracowników, zwłaszcza w sektorach gospodarki związanych z wysiłkiem wojennym.

W dniu hitlerowskiej agresji na ZSRR szef Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (*Narodnyj komissariat wnutriennych del* – NKWD) i Prokurator ZSRR wydali wspólną dyrektywę nr 221 nakazującą:

- przerwać zwalnianie z obozów, więzień i kolonii „kontrewolucjonistów, bandytów, recydywistów i innych niebezpiecznych przestępców”, którym upływał termin odbywania wyroków;

- skoncentrować więźniów należących do wymienionych kategorii, a także tzw. polskich kontyngentów oraz Niemców i obywateli obcych państw w wyodrębnionych strefach pod wzmocnioną strażą oraz zaprzestać powierzania im pracy bez konwoju;

- aresztować więźniów, wobec których istniały materiały wskazujące na ich antyradziecką działalność;

- przenieść ochronę obozów na stopę wojenną;

– przerwać korespondencję więźniów i specjalnych przesiedleńców z „wolnym światem”¹.

25 lipca działaniem tej dyrektywy objęto także więźniów, którzy byli ofiarami represji nie z racji popełnionych przez siebie przestępstw, lecz jako „członkowie rodzin zdrajców ojczyzny”. Na podstawie owej dyrektywy od czerwca 1941 r. do kwietnia 1942 r. aresztowano ponad 84 tys. osób (w tym za agitację antyradziecką – 14,8 tys., a jako „społecznie niebezpieczny element” – 13,3 tys.)². Dyrektywa nr 221 została zmieniona 29 kwietnia 1942 r. Postanowiono wówczas, że osoby, które już odbyły wyroki, ale zostały zatrzymane w poprawczych obozach pracy (*isprawitielno-trudowyje łageria* – ITŁ) i poprawczych koloniach pracy (*isprawitielno-trudowyje kolonii* – ITK), należało uwolnić spod straży (z wyjątkiem skazanych za zdradę ojczyzny, terroryzm, szpiegostwo, dywersję, trockizm, prawicowość i bandytyzm, którzy mieli pozostać pod strażą do końca wojny), ale jako „wolnonajemni” pracownicy mieli być do końca wojny pozbawieni prawa wyjazdu, a więc faktycznie zostali przywiązani do dotychczasowego miejsca uwięzienia. Komendanci obozów mogli samodzielnie zwalniać inwalidów, starców, osoby niezdolne do pracy oraz kobiety z dziećmi, o ile osoby te nie mogły być wykorzystane w obozach. Na mocy kolejnej dyrektywy NKWD i Prokuratora ZSRR z 3 sierpnia 1943 r. naczelnicy obozów zyskali prawo zwalniania na ogólnych warunkach poszczególnych osób wyróżniających się pozytywnym stosunkiem do pracy i wypełniających przez co najmniej 6 miesięcy normy produkcyjne, a zarazem wyróżniające się zachowaniem. W lipcu 1945 r. grupa przetrzymywanych w obozach mimo upływu ich wyroków liczyła 92,7 tys. osób, w tym 71,5 tys. miało formalnie status pracowników „wolnonajemnych”³.

6 lipca 1941 r. Prezydium RN ZSRR wydało dekret *O odpowiedzialności za rozpowszechnianie w czasie wojny fałszywych plotek, wzbudzających trwogę wśród ludności*. Dekret ów wprowadzał odpowiedzialność za tego rodzaju czyny przed trybunałami wojskowymi, a wymiar kary określił na 2–5 lat pozbawienia wolności.

W okresie porażek na froncie niemieckim wprowadzone zostały przepisy mające przeciwdziałać dezercjom, postawom kapitulackim i masowemu poddawaniu się żołnierzy Armii Czerwonej do niewoli. 16 sierpnia 1941 r. Stalin podpisał osławiony rozkaz nr 270, uznający dowódców i pracowników politycznych, którzy samowolnie wycofywali się lub poddawali się do niewoli,

¹ *Organy gosudarstwiennoj biezopasnosti SSSR w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie. Sbornik dokumentow*, t. 2, k. I: *Naczało 22 ijunia – 31 awgusta 1941 goda*, Moskwa 2000, s. 36.

² E. Bacon, *The Gulag at War. Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives*, New York 1994, s. 109.

³ *Istorija stalinskogo GULAGA. Koniec 1920-ch – pierwaja połowina 1950-ch godow. Sobranie dokumentow w siemi tomach*, red. W.P. Kozłow, Moskwa 2004, t. 4, s. 104, 576–578.

za „złośliwych dezerterów” i potępiający ich jako „zdrajców narodu”. Ich rodziny podlegały represjom, co zapewne miało działać odstrasząco w obawie o los najbliższych⁴. To rozciąganie na rodziny odpowiedzialności za przewiny (rzeczywiste czy tylko domniemane) ich poszczególnych członków było cechą charakterystyczną radzieckiego systemu karno-represyjnego. Wcześniej już była mowa o działaniu w tym zakresie dyrektywy nr 221. Tajne postanowienie Państwowego Komitetu Obrony (PKO) ZSRR z 24 czerwca 1942 r. ustalało, że represjonowaniu podlegały rodziny osób skazanych na śmierć na podstawie art. 58^{1A} kodeksu karnego, tj. za zdradę ojczyzny. Za członków rodziny uważani byli: ojciec, matka, mąż, żona, syn, córka, brat, siostra, jeżeli mieszkali wspólnie ze skazanym lub znajdowali się na jego utrzymaniu⁵.

W połowie listopada 1941 r. Beria skierował na ręce Stalina wniosek o wydanie decyzji w dwóch sprawach. Po pierwsze – postulował, aby zezwolić NKWD wykonać wyroki śmierci na więźniach oczekujących na zatwierdzenie tych wyroków przez wyższe instancje. Po drugie – wnosił o przyznanie kolegium specjalnemu (*osoboje sowieszczanije* – OSO) przy NKWD prawa do orzekania (przy udziale Prokuratora ZSRR) w sprawach o przestępstwa kontrrewolucyjne i przeciwko porządkowi rządu kar aż do rozstrzelania włącznie, przy czym decyzje OSO byłyby ostateczne⁶. Postanowienie Państwowego Komitetu Obrony z 17 listopada 1941 r. przyznało OSO przy NKWD ZSRR uprawnienia, o które występował Beria⁷.

W warunkach wojny zaostrzone zostały sankcje za naruszanie dyscypliny pracy. Już 13 listopada 1941 r. Sąd Najwyższy ZSRR na posiedzeniu plenarnym orzekł, że nieobecność w pracy bez ważnych przyczyn, samowolne porzucenie pracy lub przystąpienie do pracy w stanie nietrzeźwym ze strony pracowników transportu powinny być kwalifikowane jako czyn karany zgodnie z art. 59^{3C} kodeksu karnego, co oznaczało w praktyce podwyższenie górnej granicy kary do 10 lat pozbawienia wolności⁸. Sankcje karne o podobnej skali surowości wprowadzał w szerszym zakresie dekret Prezydium RN ZSRR z 26 grudnia 1941 r. *O odpowiedzialności robotników i urzędników przedsiębiorstw przemysłu wojennego za samowolne opuszczenie przedsiębiorstw*. Dekret ów postanawiał, iż wszyscy pracownicy przedsiębiorstw przemysłu wojennego oraz obsługujących przemysł wojenny na zasadach kooperacji będą na czas wojny uznani za zmobilizowanych i przydzielonych do tych przedsiębiorstw. Porzucenie przez nich pracy miało być traktowane

⁴ 1941 god. Dokumenty, red. W.P. Naumow, Moskwa 1998, t. 2, s. 476–479.

⁵ G.M. Iwanowa, *Istorijskaja GULAGa 1918–1958*, Moskwa 2006, s. 85.

⁶ *Ibidem*, s. 121.

⁷ *GULAG (Gławnoje uprawlenije lagieriej) 1918–1960. Dokumenty*, red. A.I. Kokurin, I.W. Pietrow, Moskwa 2000, s. 128.

⁸ G.M. Iwanowa, *Istorijskaja GULAGa...*, s. 273.

jak dezercja, rozpatrywane przez trybunały wojskowe i karane pozbawieniem wolności na 5–8 lat⁹. Dane o liczbie skazanych na podstawie tego dekretu w poszczególnych latach pozostają sporne. W 1946 r. biuro Prokuratora Generalnego ZSRR podawało, że w 1942 r. skazano 121 024 osoby, w 1943 r. – 335 071 osób, w 1944 r. – 242 768 osób, a w 1945 r. – 68 152 osoby¹⁰. Natomiast w dokumentach Zarządu Trybunałów Wojskowych z 1955 r. pojawiają się informacje, iż w 1942 r. skazano na podstawie wspomnianego dekretu 157 198 osób, w 1943 r. – 353 767 osób, w 1944 r. – 261 900 osób, w 1945 r. – 69 216 osób¹¹. Wszelako część przestępstw tego typu była nadal sądzona na podstawie dekretu z 26 czerwca 1940 r.: w II półroczu 1941 r. skazano w tym trybie 722,5 tys. osób (w całym 1941 r. – 1803,6 tys.), w 1942 r. – 1571,8 tys., w 1943 r. – 1121,3 tys., w 1944 r. – 1055,6 tys. i w 1945 r. – 1067 tys. W sumie na podstawie dekretów z 26 czerwca 1940 r. i 26 grudnia 1941 r. w latach 1940–1945 skazano znacznie powyżej 9 mln osób, w tym ponad 7 mln za nieusprawiedliwioną absencję lub spóźnienie powyżej 20 minut.

Wyrazem drastycznego zaostrzenia polityki represyjnej było także postanowienie PKO z 3 marca 1942 r. *O ochronie mienia wojskowego Armii Czerwonej w czasie wojny*. Za kradzież broni, amunicji, żywności, umundurowania, ekwipunku, paliwa i innego mienia wojskowego przez osoby za nie odpowiedzialne, także w transporcie, oraz za umyślne zniszczenie lub doprowadzenie do stanu nieużyteczności mienia wydanego wojskowym do indywidualnego lub kolektywnego użycia groziło rozstrzelanie i konfiskata całego majątku. Taka sama kara groziła za świadome korzystanie z kradzionego mienia lub przechowywanie go. Za trwonienie mienia wojskowego np. przez wydawanie go żołnierzom lub jednostkom wojskowym w ilości przekraczającej ustalone normy, przez pozostawianie go bez nadzoru, porzucanie go na pastwę wroga, naruszanie zasad ochrony tego mienia itd. groziła kara pozbawienia wolności na nie mniej niż 5 lat i zwrotu wartości utraconego lub zniszczonego mienia. Osoby urzędowe, które poprzez swoją beczynność lub nieudolność stwarzały warunki lub dopuściły do zaniedbania odpowiedniej ochrony tego mienia

⁹ *Istorijska stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 446, 546, 665.

¹⁰ *Ibidem*, s. 546.

¹¹ *Ibidem*, s. 618. Ponadto już po wojnie skazano na podstawie tego dekretu: w 1946 r. – 64 310 osób, w 1947 r. – 52 708 osób, a w 1948 r. – 23 716 osób (*ibidem*). Miarą zamieszania wokół tych danych są prace A. Sokołowa, który raz podaje, iż w latach 1942–1944 skazano: 121 090, 383 000 i 93 000 osób (A. Sokolov, *Forced Labor in Soviet Industry: The End of the 1930s to the Mid-1950s. An Overview*, [w:] P.R. Gregory, V. Lazarev (ed.), *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, Stanford 2003, s. 31), a kiedy indziej, że 121 tys., 367 tys., 276 tys. (A.K. Sokołow, *Prinużdenije k trudu w sowietskoj ekonomike 1930-je – sieriedina 1950-ch gg.*, [w:] *GULAG: ekonomika prinuditielnogo truda*, red. Ł.I. Borodkin, P. Griegori, O.W. Chlewniuk, Moskwa 2005, s. 50), w obu wypadkach powołując się na ustalenia W. Ziemszkowa.

i nieporządków w jego rejestrach, odpowiadały na takich samych zasadach jak bezpośredni przestępcy. Postanowienie owo wykluczało przy tym jakąkolwiek możliwość amnestii czy złagodzenia kary dla skazanych. Tylko w ciągu dwóch pierwszych miesięcy obowiązywania tych przepisów skazano na ich podstawie 5973 osoby, w tym 2679 osób na karę śmierci. Wśród tych ostatnich znaleźli się m.in. winni kradzieży kilograma kiełbasy czy kurczaka¹².

W 1943 r. w radzieckim prawodawstwie przywrócono pojęcie katorgi. 19 kwietnia Prezydium Rady Najwyższej ZSRR przyjęło dekret *O wymiarze kary dla niemiecko-faszystowskich złoczyńców, winnych zabójstw i katowszy radzieckiej ludności cywilnej i wziętych do niewoli żołnierzy Armii Czerwonej, dla szpiegów, zdrajców ojczyzny spośród obywateli radzieckich i dla ich współników*. Dekret ów przewidywał m.in., iż obywatele radzieccy winni udzielania pomocy w zbrodniach popełnionych przez okupantów na radzieckiej ludności cywilnej i jeńcach wojennych będą karani robotami katorżniczymi w wymiarze 15–20 lat. Na tej podstawie 11 czerwca 1943 r. Beria wydał rozkaz *O organizacji oddziałów robót katorżniczych przy ITŁ NKWD*. Oddziały takie – każdy składał się z 10 tys. więźniów – miały powstać przy Worskuckim ITŁ (więźniowie mieli być zatrudnieni przy budowie nowych kopalni węgla i przy robotach podziemnych w kopalniach już istniejących), przy Północno-Wschodnim ITŁ (katorżnicy mieli pracować przy wydobywaniu złota i łożysk) oraz przy Norylskim ITŁ (katorżnicy mieli pracować w kopalniach i cegielniach), a ponadto w ramach Karagandyjskiego ITŁ przewidywano utworzenie oddziału dla katorżników niezdolnych do pracy i chorych¹³. 31 lipca 1943 r. Sąd Najwyższy uzyskał prawo stosowania kary 15–20 lat robót katorżniczych wobec osób skazanych już na karę śmierci za zdradę ojczyzny. Tylko do maja 1945 r. skazano na ten rodzaj kary ponad 29 tys. osób¹⁴. W lipcu 1944 r. liczba katorżników wynosiła 5200, w końcu tego roku ok. 6 tys., 1 września 1945 r. przekraczała już 38,5 tys. W okresie powojennym nadal rosła i 1 września 1947 r. sięgnęła 60 tys.¹⁵

W czasie wojny doszło do masowych deportacji całych grup narodowych. Pierwszą z nich byli radzieccy Niemcy. W sierpniu 1941 r. zapadły decyzje o ich deportacji z republiki autonomicznej na Powołżu (przesiedlono stamtąd 446,5 tys. osób) oraz z sąsiednich obwodów saratowskiego i stalingradzkiego (deportowano ok. 73 tys. osób), a w ciągu trzech następnych miesięcy także z innych regionów ZSRR. Decyzje te uzasadniano rzekomym istnieniem

¹² E. Bacon, *op. cit.*, s. 109–110.

¹³ *Istoria stalinskogo Gulaga...*, t. 2, s. 220.

¹⁴ *GULAG...*, s. 132.

¹⁵ G.M. Iwanowa, *Kak i pocemu stał wozmožen GULag*, [w:] *GULag: jego stroiteli, obitateli i gieri*, red. I.W. Dobrowolskij, Frankfurt/Main–Moskwa 1999, s. 28; *GULAG...*, s. 318; W.N. Triachow, *GULAG i wojna: żestokaja prawda dokumentow*, Pjerm 2005, s. 81.

wśród ludności niemieckiej tysięcy dywersantów i szpiegów, co było sprzeczne nie tylko z prawdą, lecz także z rozpoznaniem sytuacji przez NKWD. W zasadniczej części deportacje Niemców radzieckich trwały od sierpnia do końca 1941 r., obejmując wówczas ok. 800 tys. osób, ale na mniejszą skalę przeciągnęły się jeszcze na rok następny. Głównym obszarem zesłania był Kazachstan, gdzie trafiło ok. 38% deportowanych, a mniejsze skupiska znalazły się na Syberii i w rejonie Uralu. W ostatnich miesiącach wojny rozpoczęła się nowa fala deportacji Niemców, tym razem z terenów ZSRR wyzwolonych spod okupacji hitlerowskiej, Niemców obywateli ZSRR, którzy dobrowolnie lub przymusowo zostali jako koloniści przesiedleni w okresie panowania hitlerowskiego, a także oswobodzonych więźniów obozów koncentracyjnych i jenieckich oraz robotników przymusowych. Dobrowolnie lub pod naciskiem wracających do ZSRR czekał los zesłańców, wszystkich ich bowiem kierowano do specjalnych osiedli (spiecposiołków) administrowanych przez NKWD. Ogółem w latach 1945–1948 na zesłanie trafiło ok. 120 tys. Niemców¹⁶.

W końcowym okresie drugiej wojny światowej doszło do masowych deportacji narodów zamieszkujących na południowo-zachodnich obszarach ZSRR: na północnym Kaukazie, Zakaukaziu oraz na Krymie. Od listopada 1943 r. do marca 1944 r. przeprowadzono deportacje ludów północnokaukaskich: Bałkarów, Karaczajów, Czeczenów i Inguszów. W sumie w latach 1943–1944 z północnego Kaukazu deportowano 609 tys. osób, w przeważającej części kobiety, dzieci i osoby w podeszłym wieku¹⁷. W grudniu 1943 r. ofiarą masowych represji stali się Kałmacy. W wyniku operacji deportacyjnej na Syberię wywieziono ok. 92 tys. osób¹⁸. W maju 1944 r. tragedia deportacji dosięgła Tatarów krymskich. Przymusowe przesiedlenie objęło ponad 190 tys. osób, z których olbrzymia większość (ok. 152 tys.) znalazła się w Uzbekistanie. W czerwcu tegoż roku z Krymu deportowano także Bułgarów, Greków i Ormian – w sumie ok. 37 tys. osób¹⁹. Decyzje o deportacjach ludów północnego Kaukazu, Kałmukii i Krymu uzasadniane były niemalże tymi samymi argumentami: zdradą radzieckiej ojczyzny, współpracą z okupantem, wystąpieniami przeciw władzy radzieckiej. W połowie listopada 1944 r. widownią masowej wywózki stała się Gruzja. Deportowano wówczas niemal 95 tys. osób. W założeniu mieli to być Turcy meschetyńscy, Kurdowie i Ormianie wyznania mahometańskiego.

¹⁶ „Po rieszeniju prawitielstwa Sojuza SSR...”, red. N.G. Bugaj, A.M. Gonow, Nalczik 2003, 245–315; „Mobilizował’ niemcew w raboczije kolonny... I. Stalin”. *Sbornik dokumentow*, red. N.F. Bugaj, Moskwa 1998.

¹⁷ „Pogrużeny w eszelony i odprawleny k miestam posielenij...”. *L. Bierija – I. Stalinu*, red. N.F. Bugaj, „Istorija SSSR” 1990, nr 1; N.F. Bugaj, A.M. Gonow, *Kawkaz: narody w eszelonach (20–60-je gody)*, Moskwa 1998.

¹⁸ *Iosif Stalin – Ławrientiju Berii: „Ich nado dieportirowat’”. Dokumenty, fakty, komentarii*, red. N.F. Bugaj, Moskwa 1992, s. 85; „Pogrużeny...”, s. 145.

¹⁹ N.F. Bugaj, *Dieportacija narodow Kryma*, Moskwa 2002; *Po rieszeniju...*, s. 522–574.

W rzeczywistości niemal 1/3 tej grupy stanowili Azerowie, a zatem w ramach tej akcji była ukryta deportacja z Gruzji tej grupy narodowościowej²⁰.

Już od wiosny 1943 r. wśród zadań aparatu represyjnego znalazło się rozliczenie z rozmaitymi kolaborantami i pomocnikami okupantów. Zjawisko kolaboracji na okupowanych terenach ZSRR jest ciągle w niewielkim stopniu zbadane, natomiast z wielu względów, zwłaszcza politycznych, obrosło mitami. Zasadnicze znaczenie miała tu z jednej strony kolizja między rzeczywistością skalą kolaboracji a propagowanym – i w społeczeństwie zakorzenionym – obrazem patriotycznej jedności społeczeństwa radzieckiego w walce z najeźdźcami, z drugiej zaś oczywisty antyradziecki (antysystemowy) aspekt współdziałania z okupantami do czego i władzy, i społeczeństwu nie zawsze wygodnie było się przyznawać. Kolaboranci karani byli na podstawie dekretu z 19 kwietnia 1943 r. *O sposobach ukarania niemiecko-faszystowskich zbrodniarzy winnych mordów i znęcania się na radzieckiej ludności cywilnej i wziętych do niewoli czerwonoarmistach, szpiegów, zdrajców ojczyzny spośród obywateli radzieckich oraz ich wspólników*. Dekret ów przewidywał karę śmierci (wykonywaną przez powieszenie, co w ZSRR było rzadkością) dla zbrodniarzy niemieckich, włoskich, rumuńskich, węgierskich i fińskich oraz dla szpiegów i zdrajców, natomiast dla ich wspólników spośród miejscowej ludności – karę 15–20 lat robót katorżniczych²¹. Za swego rodzaju odprysk fali represji, jaka spadła na ludzi, którzy w różnych formach i z różnym nasileniem własnej woli – a często wprost wbrew woli – współdziałali z okupantami, należy uznać deportację ich rodzin. W 1944 r. na podstawie decyzji OSO NKWD zesłano na specjalne osiedlenie 5914 osób. Jest to liczba zastanawiająco niska, wskazująca na trzecioplanowe znaczenie tej formy represji. 1 października 1948 r. stan tego kontyngentu wynosił 5956 osób²².

Innym problemem wynikającym z przebiegu wojny stała się repatriacja obywateli ZSRR, którzy znaleźli się poza granicami tego państwa. Władze radzieckie zawsze podejrzliwie odnosiły się do tych obywateli, którzy mieli okazję zetknąć się ze światem zewnętrznym, zwłaszcza jeśli łączyło się to z wyjściem – choćby okresowym – spod kontroli politycznej i ideologicznej. W latach wojny miliony radzieckich obywateli znalazły się w tej sytuacji czy to jako robotnicy przymusowi, więźniowie, jeńcy wojenni, jako członkowie formacji niemieckich lub kolaboranckich, czy wreszcie jako żołnierze

²⁰ N.F. Bugaj, A.M. Gonow, *op.cit.*, s. 211–222.

²¹ M.I. Siemiriaga, *Kollaboracyonizm. Priroda, tipologija i projawlenija w gody wtoroj mirowoj wojny*, Moskwa 2000, s. 779.

²² *Dieportacyi narodow SSSR (1930-je–1950-je gody)*, cz.1: *Dokumentalnyje istoczniki Centralnogo Gosudarstwiennogo Archiwa Oktiabr'skoj riewolucyi, wysszych organow gosudarstwiennoj vlasti i organow gosudarstwiennogo uprawlenija (CGAOR) SSSR*, Moskwa 1992, s. 118, 159.

zwycięskiej Armii Czerwonej. Wielu z nich głęboko przeżyło konfrontację wpajanych im wyobrażeń o kapitalistycznym świecie z tym, co zobaczyli, nawet jeśli to doświadczenie spletało się z tragedią osobistych przeżyć. Władze ZSRR nie były w stanie izolować tak wielu swych obywateli od reszty społeczeństwa, ale nie zrezygnowały z tego przynajmniej wobec znacznej części, równocześnie podejmując wysiłki propagandowe i polityczne, mające na celu neutralizację „zgubnych” wpływów pozostałych²³. W drugiej połowie 1944 r. zainicjowane zostały działania zmierzające do zorganizowania repatriacji obywateli radzieckich, którzy znaleźli się poza granicami kraju. 24 sierpnia 1944 r. Państwowy Komitet Obrony ZSRR przyjął postanowienie *O organizacji przyjęcia wracających do ojczyzny obywateli ZSRR wygnanych siłą przez faszystowskich okupantów z radzieckich republik nadbałtyckich, zachodnich obwodów BSRR, USRR i innych czasowo okupowanych obwodów ZSRR*. Na jego podstawie odpowiednie decyzje podejmowały w sierpniu tego roku władze poszczególnych republik związkowych, a NKWD przystąpił do tworzenia obozów i punktów filtracyjnych. W styczniu 1945 r. Rada Komisarzy Ludowych ZSRR określiła zasady przyjmowania repatriantów oraz tryb repatriacji jeńców wojennych. Wprowadzono następujące zasady selekcji repatriantów: 1) byli jeńcy wojenni szeregowi i podoficerowie mieli być kierowani do armijnych obozów i punktów zborno-przesyłowych, a po przeglądzie dokonany przez organy kontrwywiadu wysyłani do zapasowych formacji poszczególnych frontów Armii Czerwonej, 2) byłych jeńców wojennych – oficerów należało kierować do specjalnych obozów NKWD, przemianowanych na obozy kontrolno-filtracyjne (*prowieroczno-filtracyonnyje lagieria* – PFL), 3) byli jeńcy wojenni i cywile, którzy służyli w niemieckich formacjach budowlanych, własowcy, policjanci i inne osoby podejrzane powinny trafiać do obozów specjalnych NKWD, 4) ludność cywilna miała być kierowana do punktów zborno-przesyłowych poszczególnych frontów i do pogranicznych punktów filtracyjnych NKWD, a po dokonaniu przeglądu mężczyźni powinni być wysyłani do formacji zapasowych Armii Czerwonej, a pozostali do miejsc stałego zamieszkania (z wyłączeniem Moskwy, Leningu i Kijowa), 5) dzieci sieroty postanowiono kierować do domów dziecka w poszczególnych republikach związkowych. Osoby zaliczone do kategorii drugiej i trzeciej tworzyły tzw. specjalny kontyngent (*spieckontingient*) NKWD²⁴. Do 1 marca 1946 r. repatriowano 4 199 488 osób: z terytoriów pozostających pod kontrolą zachodnich aliantów oraz ze Szwajcarii – 2 352 686

²³ Szerzej: Je. Zubkowa, *Poslewowojennoje sowietskoe obszczestwo: politika i powsiedniewnost' 1945–1953*, Moskwa 1999.

²⁴ W.N. Ziemskow, *K woprosu o iepatriacii sowietskich graždan 1944–1951 gody*, „Istorija SSSR” 1990, nr 4, s. 27; *Nasilenije Rossii w XX wiekie. Istoriceskije ocerki*, t. 2: 1940–1959 gg., red. W.B. Żyromskaja, Moskwa 2001, s. 151.

osób, w tym 960 039 byłych jeńców wojennych, natomiast ze strefy działań Armii Czerwonej i ze Szwecji – 1 846 802 osoby, w tym 579 436 byłych jeńców wojennych²⁵. Do tego momentu do miejsc zamieszkania skierowano 2 427 906 repatriantów, zmobilizowano do Armii Czerwonej 801 152 osoby, a do batalionów roboczych 608 095 osób, do specjalnego kontyngentu NKWD włączono 272 867 osób, natomiast pozostali repatrianci pozostawali nadal w punktach kontrolno-filtracyjnych²⁶. Z informacji dotyczących nieco tylko wcześniejszego momentu – 10 stycznia 1946 r., kiedy specjalny kontyngent NKWD obejmował 227 266 osób – wynika, iż znaczną jego część (106 974 osoby) umieszczono w 11 ITŁ, jakkolwiek formalnie nie byli to więźniowie. 1 marca 1946 r. specjalny kontyngent liczył 339 618 osób.

Wbrew deklaracjom, a zgodnie z dość powszechnymi obawami wśród podlegających przymusowej repatriacji, znaczna część powracających do ZSRR była w różnych formach represjonowana i dyskryminowana. Jako pierwsi doświadczyli tego repatrianci z Finlandii. Po zawarciu 19 września 1944 r. rozejmu radziecko-fińskiego nastąpiła repatriacja najpierw byłych żołnierzy Armii Czerwonej przebywających dotąd w niewoli fińskiej, a następnie także przymusowa repatriacja Finów zamieszkających przed wojną w obwodzie leningradzkim i w Karelo-Fińskiej SRR, a w czasie wojny przesiedlonych do Finlandii. Zgodnie z postanowieniem Państwowego Komitetu Obrony ZSRR z 19 listopada 1944 r. ludność ta została przymusowo rozsielona na terenie obwodów jarosławskiego, kalinińskiego, nowgorodzkiego, pskowskiego i wielkołukowskiego, zyskując faktycznie status administracyjnie wysłanych. Do 1 marca 1945 r. liczba repatriowanych wynosiła 100 895 osób, wśród nich 58 112 osób cywilnych²⁷. Specjalny kontyngent NKWD stanowili członkowie Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej gen. Własowa (stąd obiegowa nazwa tego kontyngentu – własowcy) i innych formacji wojskowych i policyjnych sformowanych przez Niemców lub pod niemieckim patronatem z obywateli ZSRR. Według danych na 1 marca 1946 r. kontyngent ów liczył w sumie 283 107 osób. Do 1946 r. wszyscy oni przebywali w obozach filtracyjnych. Postanowienie PKO z 18 sierpnia 1945 r. nakazywało ujawnionych w procesie filtracji „własowców” przekazywać na specjalne osiedlenie, a dyrektywa MWD z 20 kwietnia 1946 r. ustaliła dla nich termin zesłania na 6 lat.

²⁵ W.N. Ziemschow, *K woprosu...*, s. 34; P.M. Polan, *Dieportacyja sowietskich grazdan w Tretij Riech i ich riepatriacyja w Sowetskij Sojuz*, [w:] *Matieriały po istorii russkogo oswoboditielnogo dwiżenija (Stati, dokumenty, wospominania)*, red. A.W. Okorokow, Moskwa 1999, s. 379.

²⁶ *Nasielenije Rossii...*, t. 2, s. 154; P.M. Polan, *Żertwy dwóch dyktatur: Żyzń, trud, uniżenie i śmierć sowietskich wojennoplennych i ostarbajtierow na czużbinie i na rodinie*, Moskwa 2002, s. 529.

²⁷ P.M. Polan, *Żertwy...*, s. 385–388.

W latach 1946–1947 skierowano na zesłanie ponad 148 079 „własowców”. Towarzyszyły temu deklaracje, że wprowadzie zasłużyli oni na najsurowszą karę, ale z racji zwycięstwa nad III Rzeszą rząd radziecki wspaniałomyślnie uwolnił ich od odpowiedzialności karnej za zdradę ojczyzny, ograniczając się do skierowania na specjalne osiedlenia na 6 lat. W 1952 r. kontyngent ten gwałtownie się zmniejszył w związku z upływem 6-letniego zesłania. 1 stycznia 1953 r. obejmował już tylko 39 872 zesłańców, głównie przedstawicieli tzw. ukaranych narodów, którym w międzyczasie zmieniono termin zesłania na bezterminowy²⁸. „Własowcy” zostali formalnie amnestionowani na mocy dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 17 września 1955 r. Odrębny kontyngent represjonowanych tworzyli tzw. andersowcy, czyli byli żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, pochodzący z terenów II Rzeczypospolitej przyłączonych do ZSRR, którzy po II wojnie światowej powrócili do rodzinnych stron, mimo że znalazły się one poza granicami państwa polskiego. Na przełomie marca i kwietnia 1951 r. zostali oni wraz z rodzinami deportowani do obwodu irkuckiego. Akcją deportacyjną objęto także rodziny tych byłych żołnierzy armii polskiej, którzy znajdowali się wówczas w więzieniach i obozach. Dokładna liczba deportowanych nie jest dotąd ustalona. Wiadomo natomiast, że 1 stycznia 1953 r. w rejestrach zesłańczych ujętych było 4520 „andersowców”, wśród których większość stanowiły kobiety i dzieci, tj. rodziny dawnych polskich żołnierzy²⁹.

Spektakularnym, przynajmniej pozornie, gestem władz ZSRR korespondującym z powszechną radością wynikającą z końca wojny w Europie i z oczekiwaniami na odczuwalną poprawę sytuacji w ZSRR było ogłoszenie 7 lipca 1945 r. dekretu amnestyjnego. Postanawiał on:

1) uwolnić od kary wszystkich skazanych na pozbawienie wolności do lat 3 oraz na lżejsze kary, skazanych na podstawie dekretu z 26 grudnia 1941 r. *O odpowiedzialności robotników i urzędników przedsiębiorstw przemysłu wojennego za samowolne opuszczenie przedsiębiorstw*, skazanych za niektóre drobne przestępstwa wojskowe;

2) zmniejszyć o połowę kary wyższe niż 3 lata pozbawienia wolności, z wyjątkiem wyroków za: działalność kontrewolucyjną, kradzież własności socjalistycznej, bandytyzm, umyślne zabójstwo, rozbój i fałszowanie pieniędzy.

Ogłoszenie tak pomyślanej amnestii, faktycznie wyłączającej ofiary masowych represji politycznych, miało być manifestacją dobrej woli władz w obliczu zwycięsko zakończonej wojny. Wynikało jednak także z potrzeby stworzenia miejsca dla setek tysięcy nowych represjonowanych, zwłaszcza repatriantów i jeńców wojennych, gdy brakowało materialnych możliwości stworzenia dla tak wielkiej liczby ludzi nowych obiektów obozowych. Stan

²⁸ *Ibidem*, s. 396, 399.

²⁹ *Ibidem*, s. 212, 346.
Wrocławskie Studia Wschodnie 12, 2008
© for this edition by CNS

wyniszczonej wojną gospodarki radzieckiej nie pozwalał na rozwój placówek karnych, a w związku z tym władze nie były wówczas ekonomicznie zainteresowane w drastycznym zwiększaniu liczby więźniów³⁰. Była to wszakże sytuacja przejściowa i już w 1947 r. pojawiły się symptomy zmiany w tym zakresie.

Poważnym problemem było odejście od stosowania specjalnych uregulowań prawnych wprowadzonych w czasie wojny. Już we wrześniu 1945 r. szefowie prokuratury, Sądu Najwyższego ZSRR i ministerstwa sprawiedliwości wystąpili z wnioskiem postulującym uchylene wprowadzonych w 1941 r. przepisów określających odpowiedzialność za porzucenie pracy i naruszenie dyscypliny pracy (dekret z 26 grudnia 1941 r.) i powrót do reguł zapisanych w dekreście z 26 czerwca 1940 r. Jednak przez trzy lata po zakończeniu wojny przepisy owe nadal funkcjonowały. Postanowienie Rady Ministrów ZSRR z 7 marca 1947 r. uchyliło stosowanie dekretu z 26 grudnia 1941 r. tylko w niektórych gałęziach przemysłu i we wszystkich przedsiębiorstwach Moskwy i Leningradu, jednak liczba skazanych na mocy tego dekretu była w 1947 r. niemal o 20% niższa niż w 1946 r.³¹ Według danych 22 ministerstw kierujących gałęziami przemysłu, na które rozciągały się postanowienia dekretu z 26 grudnia 1941 r., tylko w pierwszej połowie 1947 r. porzuciło pracę 233 172 pracowników (w drugim kwartale więcej niż w pierwszym). Wszyscy oni powinni trafić na wiele lat do obozów. Również pracownicy przedsiębiorstw transportowych na mocy przepisów wprowadzonych w 1943 r. odpowiadali za nieobecność w pracy i za samowolne opuszczenie przedsiębiorstw na zasadach analogicznych do zatrudnionych w przedsiębiorstwach przemysłu wojennego³². W stosunku do nich właśnie w pierwszej kolejności zniesiono regulacje z czasów wojny: 2 maja 1948 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR przyjęło dekret *O zniesieniu stanu wojennego w transporcie kolejowym, rzeczonym i morskim*, natomiast 31 maja 1948 r. uchyliło przepisy dekretu z 26 grudnia 1941 r. W związku z dekretami z 2 i 31 maja 1948 r. z obozów zwolniono 111 380 więźniów³³. Nadal jednak łamanie dyscypliny pracy i porzucanie przedsiębiorstw było jednym z najpowszechniejszych przestępstw. W 1950 r. skazani na mocy dekretu z 26 czerwca 1940 r. stanowili połowę populacji więźniów³⁴. Dopiero 14 lipca 1951 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR uchwaliło dekret zmieniający zasady odpowiedzialności robotników i urzędników za nieusprawiedliwione nieobecności w pracy. Dekret ten znosił odpowiedzialność karłą za te nieobecności – z wyjątkiem wielokrotnych (tzn. powyżej 2 w ciągu

³⁰ Łagry. *Przewodnik encyklopedyczny*, red. N. Ochotin, A. Roginskij, Warszawa 1998, s. 48.

³¹ *Istorija stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 674–675.

³² W latach 1943–1944 na podstawie tych przepisów skazano 50 tys. pracowników transportu (A. Sokolov, *op. cit.*, s. 31).

³³ *Istorija stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 675.

³⁴ A. Sokolov, *op. cit.*, s. 41.

3 miesięcy) i długotrwałych (tzn. trwających powyżej 3 dni) – i zastępował ją odpowiedzialnością dyscyplinarną. Absencja wielokrotna lub długotrwała nadal mogła być karana sądownie, a wówczas groziła kara do 6 miesięcy robót poprawczych w miejscu pracy z potrąceniem do 25% wynagrodzenia. Dekret ów na nowo określał wymiar odpowiedzialności za porzucenie pracy. Odtąd groziła za to kara do 6 miesięcy robót poprawczych z potrąceniem do 25% wynagrodzenia albo 2–4 miesięcy pozbawienia wolności³⁵. Ta nowa regulacja prawna spowodowała spadek wyroków sądowych w tym zakresie. Dekret z 1951 r. nie dotyczył członków kooperatyw (arteli) przemysłowych i leśnych, którzy nadal podlegali rygorom przepisów z 1940 r.³⁶

Tabela 1. Skazani w latach 1945–1953 za porzucenie pracy, nieusprawiedliwioną absencję oraz spóźnienia się do pracy na mocy przepisów z lat 1940–1941

Rok	Liczba skazanych		
	za absencję i spóźnienie	za porzucenie pracy	z dekretu z 26 XII 1941 r.
1945	951 572	120 600	92 733
1946	861 340	143 600	74 746
1947	684 441	215 679	31 400
1948	564 590	249 940	–
1949	517 459	267 869	–
1950	513 891	208 962	–
1951	315 275	133 823	–
1952	147 885	179 695	–
1953	107 031	137 304	–

Źródło: *Istorija stalinskogo GULAGA. Koniec 1920-ch – pierwaja połowina 1950-ch godow. Sobranije dokumentow w siemi tomach*, red. W.P. Kozłow, Moskwa 2004, t.1, s. 634–637; A. Sokolov, *Forced Labor in Soviet Industry: The End of the 1930s to the Mid-1950s. An Overview*, [w:] P.R. Gregory, V. Lazarev (ed.), *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*, Stanford 2003, s. 28.

Wspólny rozkaz Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (*Ministerstwo wnutriennych del* – MWD), Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (*Ministerstwo gosudarstwiennoj biezopasnosti* – MGB) i Prokuratora Generalnego ZSRR z 24 czerwca 1946 r. zniósł obowiązywanie dyrektyw nr 221 z 22 czerwca 1941 r. i nr 185 z 29 kwietnia 1942 r. o zatrzymaniu w miejscach odosobnienia osób, które odbyły wyroki. Nie oznaczało to, że wszyscy prze-

³⁵ *Istorija stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 551–552.

³⁶ *Ibidem*, s. 553.

trzymywani na tej zasadzie w obozach i koloniach odzyskali wolność. Osoby podejrzewane o działalność antyradziecką oraz wcześniej skazane na podstawie artykułów kodeksu karnego o przestępstwach politycznych podlegały teraz ponownemu aresztowaniu. Sprawy pozostałych miały zostać rozpatrzone przez specjalne komisje do 1 października 1946 r.³⁷

W latach 1945–1953 nadal dużą rolę w realizacji polityki karnej państwa radzieckiego odgrywało sądownictwo wojskowe. W lipcu 1946 r. w Ministerstwie Sprawiedliwości ZSRR utworzono Zarząd Główny Trybunałów Wojskowych (*Gławnoje uprawlenije wojennych tribunalow* – GUWT). Podporządkowanych było mu 351 trybunałów wojskowych, w tym 71 za granicą³⁸. Aktywność sądownictwa wojskowego koncentrowała się przede wszystkim na przestępstwach kontrrewolucyjnych i pospolitych, podczas gdy przestępstwa wojskowe stanowiły przedmiot wyrokowania w daleko mniejszym stopniu. Z tab. 2. wynika, iż przestępstwa kontrrewolucyjne stanowiły w całym rozpatrywanym okresie 38,6% wszystkich spraw osądzonych przez trybunały wojskowe, a przestępstwa pospolite – 40,8% (najliczniejszą grupę do 1948 r. włącznie stanowiły wśród nich czyny określone w dekrete z 26 grudnia 1941 r.).

Działalność trybunałów była nader krytycznie oceniana przez GUWT jako zbyt liberalna i łagodna, zwłaszcza w zakresie spraw o zdradę ojczyzny. Niejednego z sędziów dotknęły w związku z tym sankcje dyscyplinarne, a nawet karne. 21 listopada 1947 r. plenum Sądu Najwyższego ZSRR przyjęło uchwałę o niedopuszczalności nieuzasadnionego łagodzenia kar w sprawach z art. 58^{1b}, tj. w odniesieniu do zdrady ojczyzny popełnionej przez żołnierza radzieckich sił zbrojnych³⁹.

Równolegle z trybunałami wojskowymi sił zbrojnych ZSRR działały trybunały wojskowe wojsk MWD podległe Zarządowi Trybunałów Wojskowych (*Uprawlenije wojennych tribunalow* – UWT) Wojsk MWD. 1 stycznia 1948 r. w systemie tym działały 134 trybunały. W ich kompetencji znajdowały się sprawy wszystkich przestępstw popełnianych przez żołnierzy wojsk wewnętrznych i pogranicznych MWD i MGB ZSRR, funkcjonariuszy MWD i MGB, jeńców wojennych i internowanych, a także popełnione zarówno przez żołnierzy, jak i osoby cywilne przestępstwa kontrrewolucyjne przewidziane w art. 1, 6, 8 i 9 ustawy o przestępstwach państwowych, przestępstwa przewidziane w dekretach z 26 grudnia 1941 r. i 9 czerwca 1947 r. (o odpowiedzialności za ujawnianie tajemnicy państwowej). W 1946 r. trybunały wojsk MWD osądziły 158 357 osób, w tym za przestępstwa kontrrewolucyjne 41,2%, a na podstawie dekretu z 26 grudnia 1941 r. – 40,4%. W 1947 r. wy-

³⁷ *Istorija stalinskogo GUŁAGA...*, t. 4, s. 577.

³⁸ G.M. Iwanowa, *Istorija GUŁAGA...*, s. 267.

³⁹ *Ibidem*, s. 267–268.

Tabela 2. Liczba osądzonych przez trybunały wojskowe w latach 1945–1952

Rodzaj przestępstwa	Liczba osądzonych w roku									
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952		
Ogółem, w tym:	357 007	307 717	209 816	137 335	105 534	75 250	57 772	47 469		
Przestępstwa kontrewolucyjne	135 056	107 981	59 017	52 017	58 966	36 826	33 559	17 961		
Przestępstwa wojskowe	69 059	67 230	42 298	19 302	21 515	19 766	11 936	15 521		
Przestępstwa państwowe, w tym:	152 892	132 506	108 232	66 016	25 053	18 658	12 227	13 987		
zagarnięcie mienia socjalistycznego	14 770	17 077	24 372	18 927	11 399	7198	4083	4648		
samowolne porzucenie pracy (dekret z 26 XII 1941 r.)	69 216	64 310	52 708	23 716	–	–	–	–		

Źródło: *Istoria stalinowskiego GULAGA...*, t. 1, s. 618.

dano wyroki w odniesieniu do 118 747 osób, w tym 29,1% wyroków dotyczyło przestępstw kontrrewolucyjnych, a 45,1% przestępstw przewidzianych w dekrete z 26 grudnia 1941 r. W odniesieniu do działalności tych trybunałów również formułowane były krytyczne oceny ze strony UWT, wskazujące na zbyt łagodne traktowanie podsądnych, zwłaszcza winnych przestępstw kontrrewolucyjnych, a szczególnie oskarżonych o zdradę ojczyzny⁴⁰.

Trzecim rodzajem trybunałów wojskowych były wojskowe trybunały transportu podległe Głównemu Zarządowi Wojskowych Trybunałów Transportu (*Gławnoje uprawlenije wojennych tribunalow transporta* – GUWTT). W 1947 r. trybunały te osadziły 93 252 osoby, głównie za naruszenia dyscypliny pracy i kradzieże (wyroki za przestępstwa kontrrewolucyjne stanowiły 1,3% orzeczeń tych trybunałów)⁴¹.

W okresie powojennym nadal utrzymany był charakterystyczny dla radzieckiego systemu karno-represyjnego pozasądowy tryb orzekania kar. W latach 1945–1953 Prezydium Rady Najwyższej ZSRR i rząd wydały akty prawne wprowadzające zmiany w zakresie kompetencji i zasad funkcjonowania kolegium specjalnego. 2 listopada 1946 r. utworzono OSO przy MGB, nadal wszakże działało OSO przy MWD, które zostało zlikwidowane dopiero 21 lipca 1950 r. (jego sekretariat został przekazany do MGB). Po połączeniu resortów spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa państwowego nowe OSO przy MWD utworzono 14 marca 1953 r., ale okres jego działania był krótki. Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 1 września 1953 r. położył kres działalności OSO przy MWD⁴².

Na mocy dekretu Prezydium Rady Najwyższej z 21 lutego 1948 r. OSO MGB uzyskało prawo kierowania na zesłanie byłych niebezpiecznych przestępców przeciw państwu, którzy odbyli już karę pozbawienia wolności. Za szczególnie niebezpiecznych przestępców państwowych dekret uznawał: szpiegów, dywersantów, terrorystów, trockistów, prawicowców, mienszewików, eserowców, anarchistów, nacjonalistów, białych emigrantów i uczestników innych organizacji antyradzieckich, a także osoby stwarzające niebezpieczeństwo z racji swoich powiązań i wrogiej działalności. Po odbyciu kary mieli oni być kierowani na zesłanie w wyznaczonych przez MGB rejonach Kołymy, Kraju Krasnojarskiego, obwodu nowosybirskiego oraz północnych obwodów Kazachstanu. Zasadę tę zastosowano także wobec tych przestępców wyliczonych kategorii, którzy po zakończeniu wojny zdążyli wyjść na wolność przed wprowadzeniem tych przepisów⁴³. Do 1 października 1949 r. na podstawie

⁴⁰ *Ibidem*, s. 269–270.

⁴¹ *Ibidem*, s. 273.

⁴² *Ibidem*, s. 123.

⁴³ W. Kudriawcew, A. Trusow, *Politiceskaja justycyja w SSSR*, Moskwa 2000, s. 175; *Istoria stalinskogo GUŁAGA...*, t. 1, s. 570.

tęgo dekretu na zesłanie skierowano 21 825 osób, w tym 11408 zwolnionych z miejsc uwięzienia po zakończeniu wojny⁴⁴. Jesienią 1948 r. na podstawie tajnej dyrektywy MGB i Prokuratora Generalnego ZSRR byli oni ponownie zatrzymywani i na podstawie dokumentów zgromadzonych w toku poprzedniego postępowania OSO podejmowało decyzję o skierowaniu na zesłanie. W latach 1948–1953 na podstawie decyzji OSO przy MGB na bezterminowe zesłanie skierowano 58 218 osób⁴⁵.

OSO miało także prawo skazywać na pozbawienie wolności przez umieszczenie w obozie pracy do 8 lat za uchylanie się od pracy osób przebywających w miejscach specjalnego (przymusowego) osiedlenia. Ponadto OSO dysponowało prawem podejmowania decyzji o wysiedleniu (przesiedleniu) określonych grup ludności. Dotyczyły to: 1) członków rodzin uczestników podziemia niepodległościowego na Ukrainie, Litwie, Łotwie i w Estonii; 2) „elementów antyspołecznych i pasożytniczych”, zajmujących się żebractwem; 3) członków rodzin osób skazanych za zdradę ojczyzny. Przyznanie OSO tak rozległych kompetencji w nader różnych sprawach powodowało niską – nawet jak na radzieckie standardy – jakość pracy tej instytucji i liczne błędy w zakresie stosowania obowiązujących przepisów. Budziło to zastrzeżenia także w kierownictwie aparatu bezpieczeństwa (skądinąd chętnie korzystającego z postępowania pozasądowego), jednak mimo przedkładania Stalinowi propozycji nowych rozwiązań, do śmierci dyktatora żadna zmiana nie nastąpiła. Dopiero 12 sierpnia 1953 r. Prezydium KC KPZR zatwierdziło postanowienie o likwidacji OSO, a 1 września Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało odpowiedni dekret⁴⁶. Nie ma wątpliwości, że od końca lat 40. aktywność OSO MGB szybko spadała, a w 1952 r. została już praktycznie zmarginalizowana.

Częstokroć za miernik represyjności systemu radzieckiego uznawane jest ściganie i karanie tzw. przestępstw kontrrewolucyjnych, a więc skierowanych – w ocenie władz – przeciw systemowi. W latach 1945–1952 liczba skazanych za przestępstwa kontrrewolucyjne systematycznie malała – z wyjątkiem skokowego wzrostu w 1949 r. – i w 1952 r. była sześciokrotnie niższa niż w 1945 r. W ferowaniu wyroków za tego rodzaju przestępstwa dominowało sądownictwo wojskowe (jakkolwiek odsetek wyroków przez nie wydanych spadał). Ogółem w latach 1945–1952 w sprawach o przestępstwa kontrrewolucyjne wyroki sądowe zapadły w odniesieniu do 632 775 osób (z tego 79,6% w sądach wojskowych), a decyzje OSO dotknęły 133 464 osoby, co oznacza, iż spośród 766 239 skazanych za przestępstwa kontrrewolucyjne w tym okresie 17,4% ukarano w trybie pozasądowym. Dynamika liczby decyzji OSO

⁴⁴ *Istorija stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 571.

⁴⁵ G.M. Iwanowa, *GULAG...*, s. 67; *idem*, *Istorija GULAGA...*, s. 87.

⁴⁶ Zob.: O. Mozochin, *Osoboje sowieszczanie w Rossii i SSSR (1881–1953)*, „Obozriewatiel – Observer” 2002, nr 3–4 (146–147).

Tabela 3. Liczba skazanych za przestępstwa kontrewolucyjne przez sądy powszechne, wojskowe i OSO w latach 1945–1952

Rok	Liczba skazanych ogółem	Skazani przez OSO		liczba skazanych	Skazani przez sądy			
		liczba skazanych	odsetek skazanych ogółem		w tym:			
					sądy powszechne		sądy wojskowe	
					liczba skazanych	odsetek skazanych przez sądy	liczba skazanych	odsetek skazanych przez sądy
1945	179 272	26 581	14,8	152 691	8363	5,5	135 056	88,5
1946	138 146	8320	6,0	129 826	12 932	10,0	107 981	83,2
1947	89 839	13 393	14,9	76 446	9463	12,4	59 017	77,2
1948	86 490	17 257	20,0	69 233	9995	14,4	52 017	75,1
1949	115 149	38 460	33,4	76 689	10 822	14,1	58 966	76,9
1950	72 598	19 419	26,8	53 179	10 124	19,0	36 826	69,3
1951	56 689	9076	16,0	47 613	9728	20,4	33 559	70,5
1952	28 056	958	3,4	27 098	5799	21,4	17 961	66,3

Źródło: *Istoria stalinского ГУЛАГа...*, t. 1, s. 618, 621–622, 632–634.

i ich udziału w ogólnej liczbie wyroków za przestępstwa kontrrewolucyjne jest jednak odmienna niż w przypadku sądów. W 1946 r. wystąpił gwałtowny spadek aktywności OSO w tym zakresie, jednak od 1947 r. liczba decyzji skazujących za przestępstwa kontrrewolucyjne zwiększała się, a w 1949 r. wzrosła aż o 122,9% (decyzje te stanowiły wówczas 1/3 wszystkich wyroków za przestępstwa kontrrewolucyjne). Od 1950 r. rozpoczął się szybki spadek liczby tych decyzji i w 1952 r. stanowiły one tylko margines poczynąń represyjnych w omawianym zakresie.

Niezwykle charakterystycznym elementem polityki karnej i represyjnej w ZSRR było funkcjonowanie systemu specjalnych sądów obozowych, przypisany im zakres kompetencji i stosowane zasady orzekania. Najczęściej występującym przestępstwem w systemie obozowo-kolonijnym były ucieczki więźniów. Uciekinierzy stanowili aż 30% więźniów pociąganych do odpowiedzialności przed sądami obozowymi. Po wojnie niejasne było stosowanie wobec uciekinierów art. 58¹⁴ lub art. 82 kodeksu karnego. Na podstawie tego drugiego przepisu skazywano ok. 40% podsądnych, głównie niepełnoletnich, więźniów ITK, odbywających niższe wyroki. W pozostałych przypadkach, a więc wobec większości oskarżonych o ten rodzaj przestępstwa stosowano przepisy odnoszące się do „kontrrewolucyjnego sabotażu”. Rocznie odpowiadało na tej podstawie 3–4,5 tys. osób, tj. 16–20% pociąganych do odpowiedzialności sądowej więźniów. Zarząd Sądów Obozowych MWD doszedł ostatecznie do przekonania, że nie jest to w wielu wypadkach postępowanie uzasadnione, a nawet stwarzało wrażenie (oczywiście zdaniem funkcjonariuszy MWD „wrażenie nieprawidłowe”) ogromnej liczby „elementów antyrządzieckich” w kraju. Wszelako opinia ta nie wpłynęła na zasadniczą zmianę orzecznictwa aż do śmierci Stalina. Innym stosunkowo częstym powodem stawiania więźniów przed sądami obozowymi były kradzieże i sprzeniewierzenia. W 1945 r. stanowiły one 14,5% spraw przed sądami obozowymi. Po wejściu w życie dekretu z 4 czerwca 1947 r. odsetek ten gwałtownie wzrósł do 24%, a część procesów nabrała pokazowego charakteru. W 1948 r. sądy obozowe rozpatrzyły oskarżenia o kradzieże mienia państwowego i społecznego w stosunku do 6471 osób, w tym 76,4% więźniów i 19% pracowników wolnonajemnych. Wyroki powyżej 5 lat pozbawienia wolności otrzymało 97% skazanych. Do dość licznych spraw rozpatrywanych przez sądy obozowe należały oskarżenia o bandytyzm. Oskarżonymi byli w ogromnej większości ludzie, którzy do obozów trafili w wyniku skazania za bandytyzm, zabójstwo, rozbój, kradzież lub chuligaństwo. Liczba tych spraw rosła od 1946 r., ale w 1950 r. dostrzec można zmianę jakościową. W 1949 r. do sądów obozowych trafiło 960 spraw obejmujących 1977 oskarżonych, natomiast w 1950 r. aż 1433 sprawy z 2504 oskarżonymi. Ważniejsze wydaje się, że zarazem pojawiła się nowa kategoria podsądnych – oskarżeni o „bandytyzm polityczny”,

szerząca się zwłaszcza wśród więźniów politycznych, w tym i w obozach specjalnych. Ofiarami więźniów oskarżonych o „bandytyzm polityczny” byli najczęściej ich współtowarzysze podejrzewani o współpracę z wydziałami operacyjnymi MWD i MGB. Na początku 1953 r. władze ZSRR postanowiły podjąć zdecydowane działania w celu położenia kresu temu zjawisku. 13 stycznia Prezydium RN ZSRR wydało dekret *O środkach zmierzających do nasilenia walki ze szczególnie złośliwymi przejawami bandytyzmu wśród więźniów poprawczych obozów pracy*. Dopuszczał on stosowanie kary śmierci wobec winnych tego rodzaju przestępstw i faktycznie takie wyroki były ferowane, choć kodeks karny nie przewidywał wówczas takiego wymiaru kary za czyny kryminalne⁴⁷.

Postępowania przed sądami obozowymi cechowała wyjątkowa surowość orzekanych kar, niewspółmiernie wysokich w stosunku do przestępstw, a niekiedy tylko wykroczeń popełnianych przez więźniów, jaskrawo kontrastujących z wyrokami, jakie sporadycznie dotyczyły personel obozowy za przestępstwa popełnione na więźniach. Znaczna część sędziów sądów obozowych była nieprzygotowana merytorycznie do wykonywania tych funkcji. Spośród mianowanych w 1949 r. 67 sędziów sądów obozowych tylko 13 miało wyższe wykształcenie prawnicze, 33 legitymowało się wykształceniem średnim, a 22 jedynie ukończeniem odpowiednich kursów. Sądy obozowe zostały zlikwidowane na podstawie dekretu Prezydium RN ZSRR z 29 kwietnia 1954 r. w ramach procesu tzw. przywracania socjalistycznej praworządności. W całym okresie swej działalności osądziły one ok. 200 tys. osób, z których 80% stanowili więźniowie⁴⁸.

Posunięciem o politycznym charakterze było zniesienie 26 maja 1947 r. kary śmierci. Wbrew pozorom nie oznaczało to złagodzenia polityki karnej. Wręcz przeciwnie. Czynniki decyzyjne domagały się teraz od sądów szerszego stosowania 25 lat pozbawienia wolności jako typowej kary za przestępstwa kontrrewolucyjne, a jednym z elementów krytyki trybunałów wojskowych było orzekanie kar niższych. W istocie, trybunały te do początków lat 50. za przestępstwa kontrrewolucyjne, w tym i za zdradę ojczyzny, najczęściej ferowały wyroki 5–10 lat pozbawienia wolności. Dopiero w 1952 r. trybunały te poczęły na szeroką skalę skazywać zdrajców na karę 25 lat obozu⁴⁹.

Zniesienie kary śmierci przyniosło poważne konsekwencje dla życia wewnątrz obozów, ułatwiło bowiem kryminalistom (*blatnym*) terroryzowanie – często tolerowane, a niekiedy inspirowane przez administrację obozową – pozostałych więźniów, zwłaszcza politycznych. Zagrożenie karą śmierci

⁴⁷ G.M. Iwanowa, *Istorija GUŁAg...*, s. 406–407, 409–412.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 412–413, 419.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 271.

Tabela 4. Wymiar kary orzeczony w latach 1945–1952 przez sądy radzieckie
(z wyłączeniem wyroków sądów specjalnych i decyzji amnestyjnych)

Rok	Liczba skazanych						
	ogółem	w tym na karę:					
		śmierci	pozbawienia wolności				robót poprawczych
			powyżej 10 lat	5–10 lat	1–5 lat	do 1 roku	
1945	2 059 869	389	111	29 000	246 099	274 462	1 350 632
1946	2 294 772	611	161	44 391	347 230	394 372	1 317 362
1947	2 439 390	442	16 260	236 144	485 469	471 235	1 058 779
1948	2 001 943	–	51 111	260 403	251 754	367 962	886 209
1949	1 925 525	–	61 919	222 132	212 833	378 017	850 230
1950	1 747 422	–	56 971	184 483	184 858	287 936	822 188
1951	1 420 802	–	47 830	156 326	189 394	194 139	602 528
1952	1 447 435	–	51 034	169 690	217 583	153 354	594 572
							134 902

Źródło: *Istoria stalinowskiego GULAGA...*, t. 1, s. 616–617.

stanowiło wobec ich poczynań hamulec, jakim nie mogła być perspektywa zwiększenia o kolejne lata zasądzonego już wyroku. Rezygnacja z tego wymiaru kary była niespójna z równoczesnym wzmocnieniem represyjności systemu, obserwowanym właśnie w 1947 r. Toteż już 12 stycznia 1950 r. karę śmierci przywrócono w odniesieniu do oskarżonych o przestępstwa kontrrewolucyjne i przeciwko państwu (w latach 1950–1953 według oficjalnych danych rozstrzelano ok. 4 tys. osób osadzonych za takie przestępstwa), a 13 stycznia 1953 r. dekret o zwalczaniu przestępczości wśród więźniów przywrócił karę śmierci za bandytyzm w obozach. 30 kwietnia 1954 r. przywrócono karę śmierci także wobec winnych umyślnego zabójstwa⁵⁰.

Od 1948 r. rola sądownictwa powszechnego w orzekaniu wyroków sądowych zwiększała się, natomiast liczba wyroków systematycznie spadała: z 2 742 146 w 1945 r. (w tym 2 297 215 wydanych przez sądy powszechne) do 2 022 613 w 1949 r. i 1 590 329 (w tym 1 496 340 orzeczonych przez sądy powszechne) w 1952 r.⁵¹ Od końca lat 40. uwidoczniła się tendencja do zmniejszania się ogólnej liczby wyroków (w latach 1949–1952 o 28,5%), a zarazem zaczął spadać udział w tej liczbie kar pozbawienia wolności: w 1949 r. kary te stanowiły 48,7% wszystkich decyzji skazujących, natomiast w 1952 r. – 43,3%. Jednak wzrastał w tym okresie odsetek wyroków długoletnich.

Konsekwencją wskazanych tendencji w orzecznictwie organów sądowniczych i pozasądowych były zmiany w strukturze więźniów pod względem długotrwałości przebywania w miejscach odosobnienia.

W 1948 r. osoby z wyrokami 5–10 lat pozbawienia wolności stanowiły 45,9% więźniów, a w czteroleciu 1950–1953 odsetek ten wynosił ok. 50%. Wyraźnie zmalał odsetek więźniów skazanych na kary mniejsze niż 1 rok pozbawienia wolności, a także – choć w mniejszym stopniu – na kary 1–5 lat. Szybko rósł odsetek więźniów skazanych na 10–15 lat (z 7,6% 1 stycznia 1950 r. do 16,9% na początku 1953 r.), na 15–20 lat (z 3,6 do 6,3%) i powyżej 20 lat (z 3,8 do 7,6%). Ponieważ ogólna liczba więźniów w latach 1950–1953 zmniejszyła się niewiele (o 3,6%) mimo wyraźnego spadku liczby skazanych, wzrost długotrwałości kar pozbawienia wolności, będący odzwierciedleniem zaostrzania się polityki represyjnej, stał się więc zasadniczym czynnikiem kształtującym liczebność populacji więźniów.

Zjawiskiem charakterystycznym dla życia społeczno-ekonomicznego w ZSRR była plaga złodziejstwa. W 1946 r. sądy powszechne i specjalne za kradzież mienia państwowego, społecznego i prywatnego skazały 527 801 osób, a ponadto za rozbój i grabież 30 461 osób. W 1947 r. liczby te wyniosły odpowiednio: 798 501 i 35 983 osoby, a w 1948 r. – 428 120 i 17 734 oso-

⁵⁰ G.M. Iwanowa, *Kak i poczemu...*, s. 36–38; *idem*, *GULAG...*, s. 74.

⁵¹ *Istorijska stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 620.

Tabela 5. Liczba i rodzaj wyroków orzeczonych w latach 1949–1952

Rok	Ogółem	Sądy powszechne i specjalne				OSO MGB		
		ogółem	rodzaj orzeczonej kary			ogółem	rodzaj orzeczonej kary	
			kara śmierci	pozbawienie wolności	ITR i inne		pozbawienie wolności	zesłanie ^{a)}
1949	2 162 882	2 126 558	–	1 027 604	1 098 954	36 324	25 671	10 653
1950	1 931 466	1 907 485	1024	828 447	1 078 014	23 981	18 660	5321
1951	1 554 502	1 536 791	2951	672 874	861 866	17 711	14 299	3412
1952	1 545 927	1 541 277	1557	667 158	872 562	4650	1705	2945

a) zsyłka i wysyłka

Źródło: *Istoriija stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 610; G.M. Iwanowa, *Istoriija GULAGA 1918–1958*, Moskwa 2006, s. 317.

Tabela 6. Struktura więźniów ITŁ, obozów specjalnych i ITK według wysokości nałożonej kary

Rok (1 stycznia)	Liczba więźniów ogółem	W tym skazani na karę:						
		do 1 roku	1–3 lat	3–5 lat	5–10 lat	10–15 lat	15–20 lat	ponad 20 lat
1948	2 110 924	156 393	45 014	427 057	968 857	108 503		
1950	2 561 275	114 066	286 769	464 765	1 311 755	195 015	92 687	96 218
1951	2 528 146	72 756	222 359	412 662	1 362 709	233 583	102 644	121 430
1952	2 504 514	26 249	190 031	321 547	1 332 745	339 503	136 818	157 621
1953	2 468 524	32 364	194 299	264 630	1 216 379	416 892	155 997	187 963

Źródło: *Istoriija stalinskogo GULAGA...*, t. 4, s. 117, 120, 129; G.M. Iwanowa, *Istoriija GULAGA...*, s. 317.

by⁵². W warunkach powszechnego deficytu podstawowych dóbr i wyjątkowo niskiego poziomu życia kradzież dla wielu obywateli stawała się sposobem przetrwania. Władze sięgały zaś po drastyczne środki w walce – ciągle mało skutecznej – z tym zjawiskiem. W związku z dramatyczną sytuacją aprowizacyjną w ZSRR, 27 lipca 1946 r. Rady Ministrów ZSRR i KC WKP(b) przyjęły wspólne postanowienie nakazujące podjęcie zdecydowanej walki z kradzieżami i marnotrawstwem zboża. 31 lipca Ministerstwo Sprawiedliwości poleciło organom sądowym stosować wobec winnych surowe kary, włącznie z przewidywanymi przez drakońskie przepisy *O ochronie mienia przedsiębiorstw państwowych, kołchozów i kooperatyw i o umacnianiu własności społecznej* z 7 sierpnia 1932 r., które przewidywały traktowanie osób dokonujących zamachów na własność społeczną jako „wrogów ludu” ze wszystkimi tego konsekwencjami, po rozstrzelaniu włącznie, a w wypadku okoliczności łagodzących karę pozbawienia wolności na nie mniej niż 10 lat (w połączeniu z konfiskatą mienia). Według niepełnych danych w okresie lipiec–listopad 1946 r. za kradzież lub marnotrawstwo zboża osądzono 53 359 osób, z których 36 672 skazano na kary pozbawienia wolności. Przepisy z 7 sierpnia 1932 r. zastosowano wszakże tylko wobec 1146 osób, a spośród nich 35 osób skazano na rozstrzelanie⁵³.

Nową jakość stanowił wydany 4 czerwca 1947 r. dekret *O odpowiedzialności karnej za grabież mienia państwowego i społecznego*. Za kradzież, przywłaszczenie, sprzeniewierzenie własności państwowej ustanawiał karę 7–12 lat pozbawienia wolności w ITŁ, a w wypadku przestępstwa na wielką skalę, recydywy lub działania w zorganizowanej grupie – 10–25 lat, za identyczne przestępstwa przeciwko mieniu kołchozowemu – odpowiednio 5–12 lat i 8–20 lat łagru, za niepowiadomienie władz o takim przestępstwie lub o przygotowaniach do niego – 2–3 lata łagru lub 5–7 lat zesłania. Karze pozbawienia wolności mogła towarzyszyć konfiskata mienia w całości⁵⁴. W związku z wydaniem tego dekretu pojawiły się wątpliwości, czy dotyczył on także drobnych kradzieży, czy zatem wyłączał stosowanie w tym zakresie wcześniejszych przepisów, a zwłaszcza dekretu z 10 sierpnia 1940 r. Była to kwestia niesłychanej wagi, gdyż ten ostatni dekret ustalał za drobne kradzieże karę 1 roku

⁵² *Ibidem*, s. 611.

⁵³ *Istorijsja stalinskogo GULAGA...*, t. 4, s. 557. W świetle danych źródłowych trudno przyjąć informację Wertha, że tylko w listopadzie i grudniu 1946 r. na kary wieloletniego pozbawienia wolności skazano ponad 53 tys. osób, w większości kołchoźników (N. Werth, *Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim*, [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999, s. 224).

⁵⁴ W. Bierdinskich, *Wiatłag*, Kirow 1998, s. 162.

pozbawienia wolności, a taką karę odbywało się w więzieniu bądź poprawczej kolonii pracy, podczas gdy wyroki powyżej 3 lat pozbawienia wolności odbywane były w obozie. Jak można sądzić, intencją centrum decyzyjnego było objęcie karami przewidywanymi w dekrete z 4 czerwca 1947 r. wszystkich kradzieży mienia państwowego i społecznego, także drobnych. Minister sprawiedliwości w piśmie datowanym 25 czerwca 1947 r., postulującym przeprowadzenie kampanii wyjaśniającej społeczeństwu nowy stan prawny, powoływał się na niepublikowane postanowienie rządu rozciągające działanie dekretu z 4 czerwca na drobne kradzieże⁵⁵. 22 sierpnia 1947 r. plenum Sądu Najwyższego ZSRR wydało dyrektywę wskazującą, iż w związku z dekretem z 4 czerwca 1947 r. sądy nie powinny stosować przepisów z 7 sierpnia 1932 r. i z 10 sierpnia 1940 r.⁵⁶ oraz niektórych postanowień kodeksu karnego o odpowiedzialności za kradzieże. Przeciwno takiemu stanowisku, a ściślej wobec wynikających z jego stosowania doświadczeń, zdecydowanie wystąpił przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. W piśmie do Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 sierpnia 1948 r. wskazał, iż Sąd Najwyższy unieważniając akty prawne rangi ustawowej, popadał w kolizję z konstytucją, a stosowanie surowych kar przewidzianych w dekrete z 4 czerwca 1947 r. było merytorycznie niesłuszne. Postulował uchylenie wspomnianej dyrektywy, przekwalifikowanie wyroków za drobne kradzieże podjętych na mocy dekretu z 4 czerwca i stosowanie za ten rodzaj przestępstw kar określonych w dekrete z 10 sierpnia 1940 r.⁵⁷ Dyrektywa Sądu Najwyższego nie została jednak wówczas uchylona⁵⁸. Do sprawy powrócono w kwietniu 1951 r., gdy minister sprawiedliwości, Prokurator Generalny ZSRR i przewodniczący Sądu Najwyższego wystosowali do Stalina wspólne pismo, którego istotą było stwierdzenie niewłaściwości stosowania postanowień dekretu z 4 czerwca 1947 r. wobec sprawców drobnych kradzieży, także tych, którzy tego rodzaju czynów dopuszczali się po raz pierwszy. Przytoczono liczne przykłady absurdalnie wysokich wyroków za kradzież paru garści zboża. Autorzy pisma apelowali o stosowanie w tych wypadkach postanowień dekretu z 10 sierpnia 1940 r.⁵⁹

W praktyce, mimo wspomnianych dyrektyw władz centralnych, sądy starały się ograniczać stosowanie drakońskich przepisów dekretu z 4 czerwca 1947 r. Dość często w celu złagodzenia kary wykorzystywany był art. 51 kodeksu

⁵⁵ *Istorija stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 560.

⁵⁶ Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 10 sierpnia 1940 r. *O odpowiedzialności karnej za drobne kradzieże w przedsiębiorstwach i za chuligaństwo* ustalał za te czyny jednolitą karę 1 roku więzienia.

⁵⁷ *Istorija stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 550–551.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 569.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 568–571.

karnego dopuszczający orzeczenia kary w wymiarze niższym niż określony w przepisie, a także art. 53, który pozwalał sądowi zawiesić wykonanie orzeczonej kary. Sądy RFSRR skorzystały z tych możliwości w ponad 23% wyroków, jednak tego typu postępowanie wywoływało nader negatywne oceny władz jako „politycznie szkodliwe”⁶⁰. Dopiero po śmierci Stalina i złagodzeniu polityki represyjnej sądy na szeroką skalę zaczęły stosować tego rodzaju rozwiązania: w 1954 r. w 60% spraw rozpatrywanych na podstawie dekretu z 4 czerwca 1940 r., a w 1955 r. w 62%⁶¹. Faktycznie więc w znacznej mierze nastąpiło wówczas odejście od dotychczasowej polityki karania za przestępstwa przeciwko mieniu państwowemu i społecznemu.

W efekcie wprowadzenia dekretu z 4 czerwca 1947 r. nastąpił gwałtowny wzrost liczby skazanych za naruszenie własności państwowej i społecznej, chociaż nie wszystkie tego typu przestępstwa były sądzone na podstawie tego dekretu. O ile w 1946 r. za kradzieże mienia państwowego i społecznego sądy cywilne oraz sądy transportu kolejowego i wodnego skazały 378,5 tys. osób, o tyle w 1947 r. aż 508,6 tys. Jednak już w 1948 r. liczba skazanych z tego powodu zmalała do 275,1 tys. osób, a w 1949 r. do 234 tys.⁶² Według ówczesnych ocen ten spadek ogólnej liczby wyroków za zawłaszczanie własności państwowej i społecznej dokonał się głównie w wyniku spadku liczby wyroków za zamachy na własność społeczną: w III kwartale 1947 r. do sądów wpłynęło 58 246 tego rodzaju spraw, w IV kwartale tegoż roku – 36 150 spraw, w I kwartale 1948 r. – 23 736 spraw, a w II kwartale 1948 r. – 21 998 spraw. Najwyraźniejszy był spadek liczby oskarżeń o kradzież ziarna: w II kwartale 1948 r. było ich o 75% mniej niż w III kwartale 1947 r.⁶³ Równocześnie jednak rosła liczba skazanych za przestępstwa opisane w art. 2 i 4 dekretu z 4 czerwca 1940 r., tj. przestępstwa wielkich rozmiarów, przestępstwa popełnione w zorganizowanej grupie oraz w warunkach recydywy. Były one zagrożone znacznie wyższymi karami – do 25 lat pozbawienia wolności włącznie. W drugim półroczu 1947 r. skazano na podstawie tych artykułów 40,8 tys. osób, w 1948 r. – 119,6 tys., w 1949 r. – 135,9 tys., a w pierwszym kwartale 1950 r. – 34,8 tys.⁶⁴ W odniesieniu do 1949 r. znamy dokładniej strukturę wyroków orzeczonych przez sądy powszechne: spośród 217,2 tys. skazanych wyroki 5–10 lat dotknęły 156 513 osób, na 11–15 lat skazano 33 742 osoby, na 16–25 lat – 11 289 osób⁶⁵. W tymże roku spośród 234 tys. skazanych na mocy dekretu z 4 czerwca 23,9% było sprawcami przestępstw w kołcho-

⁶⁰ G.M. Iwanowa, *Istorija GULAGA...*, s. 282–283.

⁶¹ *Istorija stalinskogo GULAGA...*, t. 1, s. 602.

⁶² *Ibidem*, s. 564.

⁶³ *Ibidem*, s. 561.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 565.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 567.

zach, w handlu – 22,9%, w instytucjach państwowych – 19,8%, w przedsiębiorstwach przemysłowych – 16,8%⁶⁶.

Wspomniane uregulowania prawne w znacznym stopniu zdeterminowały liczebność i strukturę więźniów w omawianym okresie. 1 stycznia 1952 r. skazani na podstawie dekretu z 4 czerwca 1947 r. stanowili 25,9% więźniów obozów i kolonii⁶⁷, a 1 stycznia 1953 r. – 29,3% wszystkich więźniów⁶⁸.

4 czerwca 1947 r. wydany został także dekret *O wzmocnieniu ochrony własności osobistej obywateli*. Zgodnie z nim za kradzież tego rodzaju mienia miały być stosowane kary 5–6 lat pozbawienia wolności w ITŁ, a jeśli czyn miał charakter rozboju – 10–15 lat i konfiskatę mienia sprawcy. Jeśli występowały okoliczności dodatkowo obciążające oskarżonego, to wyrok za kradzież mógł być podniesiony do 10 lat, a za rozbój do 20 lat. Za niedoniesienie organom władzy o dokonanym lub przygotowywanym przestępstwie tego rodzaju ustanowiono karę 1–2 lat pozbawienia wolności lub 4–5 lat zesłania. W 1949 r. za kradzież własności osobistej obywateli skazano 81 490 osób, w 1950 r. – 64 486, w 1951 r. – 61 017, a w 1952 r. – 65 143 osoby⁶⁹.

W końcu lat 40. władze podejmowały wysiłki zmierzające do uniemożliwienia jakichkolwiek kontaktów obywateli radzieckich ze światem zachodnim. W lutym 1947 r. zakazano małżeństw obywateli ZSRR z cudzoziemcami. Osoby utrzymujące zażyłe stosunki z obcokrajowcami podlegały represjonowaniu na podstawie art. 7 i 35 kodeksu karnego. Zazwyczaj osoby takie uznawane były za „społecznie niebezpieczny element” i kierowane do obozów na 5 lat na podstawie decyzji administracyjnej OSO przy MGB ZSRR⁷⁰.

Wyrazem zaostrzania polityki karnej był także – jakkolwiek stosowany na znacznie mniejszą skalę – dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 9 czerwca 1947 r. *O odpowiedzialności za ujawnianie tajemnicy państwowej i za utratę dokumentów zawierających tajemnicę państwową*. Wydatnie podwyższał on wymiar kar stosowanych za tego rodzaju przestępstwa: osobom urzędowym groziło 8–12 lat obozu, żołnierzom – 10–20 lat, a zwykłym obywatelom – 5–10 lat⁷¹.

Jednym z zasadniczych zjawisk, które pojawiły się w polityce represyjnej w 1948 r., były obozy specjalne (*osobyje łagieria* – OŁ) dla „szczególnie

⁶⁶ *Ibidem*, s. 566.

⁶⁷ A.N. Dugin, *Niezwiastyj GULAG. Dokumenty i fakty*, Moskwa 1999, s. 46.

⁶⁸ *GULAG...*, s. 437. Nie znajduje zatem uzasadnienia twierdzenie, iż 1 stycznia 1953 r. skazani na mocy dekretu z 4 czerwca 1947 r. stanowili połowę wszystkich więźniów (*Łagry...*, s. 52; *Istorija stalinskogo GULAGA...*, t. 4, s. 590).

⁶⁹ G.M. Iwanowa, *Istorija GULAGA...*, s. 283.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 276–278.

⁷¹ G.M. Iwanowa, *GULAG...*, s. 63.

niebezpiecznych przestępców państwowych”. 27 stycznia 1948 r. minister bezpieczeństwa państwowego Wiktor Abakumow i minister spraw wewnętrznych Siergiej Krugłow przesłali na ręce Iosifa Stalina projekt uchwały KC WKP(b) o utworzeniu obozów i więzień z zaostrzonym reżimem dla przestępców szczególnie niebezpiecznych dla państwa. Obaj ministrowie zaznaczali, iż projekt został przygotowany zgodnie ze wskazówkami Stalina, a zatem już wcześniej kwestia ta musiała być przedmiotem jakichś rozmów i ustaleń⁷². Następstwem akceptacji ze strony Stalina było nadanie dokumentowi formy uchwały Rady Ministrów ZSRR, datowanej 21 lutego 1948 r. Zobowiązała ona MWD do utworzenia w ciągu 6 miesięcy obozów specjalnych dla 100 tys. więźniów oraz trzech więzień specjalnych dla 5 tys. więźniów. W ciągu 8 miesięcy mieli być do nich przemieszczeni odbywający już wyroki szpieczy, dywersanci, terroryści, trockiści, prawicowcy, mieniszewicy, eserowcy, anarchiści, nacjonaści, biali emigranci oraz inni członkowie organizacji i grup antyradzieckich, a także osoby stwarzające zagrożenie ze względu na swoje antyradzieckie związki i wrogą działalność. Uchwała wyraźnie zakazywała umieszczania tam skazanych za inne przestępstwa. W 1948 r. i w pierwszej połowie roku następnego w rejonach budowy magistrali bajkalsko-amurskiej miały zostać dodatkowo utworzone kolejne obozy specjalne o łącznej pojemności 45 tys. więźniów. Więźniów obozów specjalnych wyłączono z prawa do ewentualnego skrócenia wyroku i korzystania z innych ulg. Zdolni do pracy więźniowie mieli być kierowani do ciężkich robót fizycznych. Straż w tych obozach powierzono wojskom konwojowym MWD, a do nadzoru wewnętrznego wyselekcjonowani mieli być tylko pracownicy zasługujący na pełne polityczne zaufanie. Za kierowanie więźniów do tych obozów i więzień odpowiedzialne było MGB. Zwolnienia po odbyciu wyroków musiały być uzgadniane między MWD i MGB, przy czym to ostatnie w „nieodczynnych wypadkach” miało prawo powstrzymać zwolnienie więźnia. Zwolnieni po odbyciu kary musieli być kierowani na zesłanie do określonych jednostek administracyjnych⁷³.

Gdy rodziła się idea tworzenia specjalnych obozów i więzień dla „szczególnie niebezpiecznych przestępców państwowych”, przewidywano, że mieli oni uzyskać status katorżników⁷⁴. Wprawdzie akty prawne regulujące zasady działania owych specjalnych obozów ostatecznie nie zawierały takiego zapisu, jednak faktycznie status więźniów obozów specjalnych był zbliżony do katorżniczego. Należy odnotować, iż gdy w 1945 r. dyskutowany był pomysł wprowadzenia kary 15–20 lat robót katorżniczych do wszystkich arty-

⁷² G.M. Iwanowa, *Istorija GULAGA...*, s. 296.

⁷³ *Istorija stalinskogo GULAGA...*, t. 2, s. 326–327.

⁷⁴ G.M. Iwanowa, *Kak i poczemu...*, s. 34.

kułów kodeksu karnego przewidujących wówczas karę śmierci, kierownictwo NKWD wskazywało, że warunki pracy katorżniczej wykluczają dotrwanie do końca wyroku 15–20 lat⁷⁵.

Na podstawie uchwały Rady Ministrów ZSRR z 21 lutego 1948 r. przystąpiono do tworzenia obozów specjalnych. Początkowo powstało ich pięć: nr 1 – Mineralnyj (Minłag) w rejonie Inty (Komi ASRR) dla 25 tys. więźniów, nr 2 – Gornyj (Gorłag) w rejonie Norylska dla 15 tys. więźniów, nr 3 – Dubrawnyj (Dubłag) w Mordwińskiej ASRR dla 20 tys. więźniów, nr 4 – Stiepnij (Stieplag) w rejonie Karagandy dla 10 tys. więźniów, nr 5 – Bieriegowyj (Bierłag) w rejonie Kołymy o łącznej pojemności 30 tys. więźniów⁷⁶. Nieco później utworzony został w rejonie Workuty OŁ nr 6 (Riecznoj – Rieczłag) dla 10 tys. więźniów (w 1949 r. miał osiągnąć stan 25 tys.) oraz OŁ nr 7 (Oziernyj – Ozierłag) dla 45 tys. więźniów w obwodzie irkuckim. Niektóre obozy specjalne przekazane zostały zarządom produkcyjnym, np. Bierłag wszedł w skład *Dalstroju*, Rieczłag, Minłag i Gorłag poddano kompetencji Głównego Zarządu Obozów Przemysłu Górniczo-Hutniczego, a Ozierłag trafił do systemu kierowanego przez Główny Zarząd Obozów Budownictwa Kolejowego. 1 stycznia 1951 r. w obozach specjalnych podporządkowanych zarządom produkcyjnym było dwukrotnie więcej więźniów niż w podległych GUŁagowi⁷⁷.

Proces tworzenia obozów specjalnych nieoczekiwanie skomplikował się. Centralna komisja dokonująca selekcji więźniów ustaliła, iż liczebność więźniów, którzy powinni trafić do tych obozów już 1948 r., sięgnęła 175 tys. osób, znacznie przekraczając limit pojemności OŁ. W wyniku nowych skazań liczba ta do 1 marca 1949 r. zwiększyła się o dalsze 24 722 osoby. Natomiast przystosowywanie obiektów, w których zlokalizowano obozy specjalne, przebiegało wolniej niż planowano i do 1 stycznia 1949 r. trafiło tam „tylko” 101 tys. osób., a do 1 marca 1949 r. – 106 573 osób, czyli o ponad 38 tys. mniej niż przewidywał limit i zarazem tylko nieco ponad 50% więźniów podlegających postanowieniu RM ZSRR z 21 lutego 1948 r.⁷⁸

W latach 1949–1952 zapadały decyzje o uruchomieniu kolejnych obozów. W 1949 r. powstały w obwodzie karagandyjskim: OŁ nr 8 (Piesczanłag) z limitem więźniów początkowo 15 tys., w listopadzie 1950 r. podniesionym do 35 tys. oraz przeznaczony dla 15 tys. więźniów OŁ nr 9 (Ługłag), który po 2 latach włączono do OŁ nr 8. W kwietniu 1951 r. utworzono OŁ nr 10

⁷⁵ *GUŁAG...*, s. 132–133.

⁷⁶ *Archiw nowiejszej historii Rosji*, red. W.A. Kozłow, S.W. Mironienko, t. II: *Spiieczalnyje lagieria NKWD/MWD SSSR w Giermanii 1945–1950 gg. Sbornik dokumentow i statiej*, red. S.W. Mironienko, Moskwa 2001, s. 340; *GUŁAG...*, s. 135–137.

⁷⁷ *GUŁAG...*, s. 431.

⁷⁸ *Łagry...*, s. 49.

(Kamyszląg) w obwodzie kiemierowskim z początkowym limitem 15 tys. więźniów, podniesionym w 1952 r. do 25 tys. W kwietniu 1952 r. powstał OŁ nr 11 (Dalląg) w obwodzie pawłodarskim w Kazachstanie, z limitem 5 tys. więźniów. Wreszcie w końcu października 1952 r. powołany został do życia w rejonie Askino w Komi ASRR OŁ nr 12, który projektowano jako ogromny obóz z limitem 35 tys. więźniów (w tym 10 tys. ogólnego kontyngentu), a który funkcjonował ledwie kilka miesięcy, osiągając stan niespełna 1,2 tys. więźniów. W sumie powstało 12 obozów specjalnych. Już postanowienie o utworzeniu Pieszanłagu w sierpniu 1949 r. połączone było ze zwiększeniem ogólnego limitu więźniów obozów specjalnych do 160 tys. osób, a później, do 1951 r., podnoszono go jeszcze kilkakrotnie, aż do 275 tys. więźniów, tj. o 90% więcej niż przewidywano na początku 1948 r.⁷⁹ Ten podwyższony limit nie miał zostać w pełni wykorzystany. 1 stycznia 1950 r. w obozach specjalnych znajdowało się około 185 tys. więźniów, 1 stycznia 1951 r. – 215 185⁸⁰ (najwięcej w Ozierłagu – 33 325 więźniów, w Minerallagu – 33 056 więźniów, w Bierieg-lagu – 27 716 więźniów i w Rieczłagu – 27 547 więźniów), 1 stycznia 1952 r. – 257 tys., 31 grudnia 1952 r. 222 552⁸¹, 1 lutego 1953 r. – 234 tys.⁸²

Skład więźniów obozów specjalnych poszerzył się w stosunku do pierwotnie ustalonych kategorii skazanych. W obozach w Komi znaleźli się „powstańcy”, „kontrewolucjoniści”, „członkowie niemieckich organizacji wojskowych” i inni⁸³. Nie został także dotrzymany zakaz umieszczania w obozach specjalnych więźniów spoza „kontyngentu specjalnego”. Zapewne w jakiejś mierze wynikało to z zakazu powierzania niektórych stanowisk produkcyjnych tego rodzaju więźniom i wynikającej stąd konieczności sprowadzania więźniów z „kontyngentu ogólnego”. Warto zauważyć, iż według rozkazu MWD z 25 października 1952 r. w Obozie Specjalnym nr 12 o limicie 35 tys. więźniów, z kontyngentu specjalnego miało rekrutować się tylko 25 tys. skazanych, a 10 tys. miejsc zająć mieli więźniowie z kontyngentu ogólnego, a faktycznie ci ostatni stanowili całość tam więzionych⁸⁴. 1 lipca 1951 r. w 10 obozach specjalnych przebywało 236 523 więźniów, w tym: 53 232 (22,5% więźniów obozów specjalnych) odbywało wyroki 25 lat pozbawienia wolności, 18 497 (8%) – 20 lat, 24 709 (10,5%) – 11–15 lat, 136 520 (57,7%) – 6–10 lat, a jedynie 3542 osoby były skazane na 5 lub mniej lat pozbawienia

⁷⁹ *Istorija stalinskogo GUŁAGA...*, t. 2, s. 360; N.A. Morozow, *Osobyje lagieria MWD SSSR w Komi ASSR (1948–1954 gody)*, Syktywkar 1998, s. 5; G.M. Iwanowa, *Istorija GUŁA-Ga...*, s. 300.

⁸⁰ *Istorija stalinskogo GUŁAGA...*, t. 4, s. 123.

⁸¹ *Ibidem*, s. 125.

⁸² *Lagry...*, s. 49.

⁸³ N.A. Morozow, *op. cit.*, s. 6.

⁸⁴ *Lagry...*, s. 527.

wolności. Zdecydowanie dominowali w tej zbiorowości mężczyźni (82,5% więźniów), a pod względem wieku przeważały osoby (58% więźniów obozów specjalnych) w wieku 18–35 lat. W połowie 1951 r. prawie 62% przetrzymywanych w tych obozach stanowili ludzie skazani na podstawie przepisów o zdradzie ojczyzny⁸⁵.

Zgodnie z przepisami uchwały Rady Ministrów z 21 lutego 1948 r. zwolnienie ze specjalnego obozu więźnia, który odbył orzeczoną karę, mogło nastąpić tylko po uzgodnieniu z MGB ZSRR. W praktyce oznaczało to, że w obozach mimo odbycia wyroków przebywali więźniowie, wobec których MGB nie wyraziło zgody na zwolnienie. Na przykład w obozie specjalnym nr 5 13 kwietnia 1951 r. przebywało 102 takich więźniów. W obozie specjalnym nr 3 w 1950 r. spośród 51 więźniów, którym minął termin zwolnienia, faktycznie uwolniono tylko 5, a pozostałych z wielomiesięcznym opóźnieniem przekraczającym nawet 10 miesięcy. Podobnie było w innych obozach⁸⁶.

31 grudnia szef MWD wydał rozkaz *O organizacji specjalnych jednostek obozowych o zaostrzonym reżimie w ITŁ MWD i UITLEK MWD/UMWD*. Umieszczeniu w nich – „w celu wzmocnienia walki z przestępczością więźniów” – podlegali:

- skazani za bandytyzm i rozbój z bronią w rękę oraz niepoprawni recydywiści kierowani do ITŁ z więzień;
- więźniowie, którzy w czasie odbywania wyroków zostali skazani za bandytyzm, umyślne zabójstwo, rozbój i zbiegostwo;
- więźniowie, którzy w okresie odbywania kary uporczywie łamali dyscyplinę obozową i dyscyplinę pracy.

Skierowaniu do tych specjalnych placówek w trybie indywidualnych decyzji GUŁagu podlegali tylko więźniowie skazani na 3 lata pozbawienia wolności i więcej. Reżim w tych jednostkach wykluczał rozkonwojowanie więźniów w czasie pracy, przewidywał zatrudnianie więźniów przy ciężkich pracach fizycznych pod wzmocnionym konwojem, ustanowienie wzmocnionego nadzoru w strefach zamieszkania i pracy, surowe karanie za odmowę pracy, naruszanie dyscypliny obozowej i próbę ucieczek przez umieszczanie w karcercze, w izbach karnych z zastosowaniem kajdan, długookresowe pozbawianie prawa do korespondencji. Umieszczenie w izbie karnej było równoznaczne z pozbawieniem tytoniu, prawa korespondencji i widzeń z bliskimi, a przy stawianiu oporu – nakładaniem kaftana bezpieczeństwa. W wypadku jawnego oporu ze strony więźniów specjalnych jednostek administracja i nadzór miały prawo używania broni⁸⁷. Utworzono 26 takich jednostek składających się ze 111,5 tys. więźniów.

⁸⁵ G.M. Iwanowa, *Istorija GUŁAGA...*, s. 300–301.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 299.

⁸⁷ *Istorija stalinskogo GUŁAGA...*, t. 4, s. 588.

W 1948 r. wydano dwa bardzo ważne akty prawne, określające politykę karno-represyjną w stosunku do licznej grupy zesłańców. Postanowienie Rady Ministrów ZSRR z 21 lutego 1948 r. *O zsyłce, wysyłce i specjalnych osiedleniach* rozstrzygnęło niejasną wcześniej kwestię okresu zesłania deportowanych w latach wojny Niemców, Kałmuków, narodów północnokaukaskich, Turków, Kurdów, Ormian, Tatarów krymskich, Bułgarów i Greków. Postanowiono teraz, że ludzie ci zostali zesłani na zawsze⁸⁸. Ten akt władzy wykonawczej znalazł sankcję w dekreście Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 26 listopada 1948 r. *O odpowiedzialności karnej za ucieczki z miejsc obowiązkowego i stałego osiedlenia osób wysiedlonych w oddalone rejony Związku Radzieckiego w okresie Wojny Ojczyźnianej*. Od tego czasu istniały dwie subkategorie specjalnych przesiedleńców o nieco zróżnicowanym statusie. Pierwszą stanowili ci deportowani, których dotyczył dekret z 26 listopada, drugą – pozostali. Instrukcja dla komendantów specjalnych komendantur MWD z czerwca 1949 r. wyjaśniała w związku z tym: „Znajdujący się na specjalnym osiedleniu Niemcy, Karaczajowie, Czecczeni, Ingusze, Bałkarzy, Kałmucy, krymscy Tatarzy, krymscy Grecy, krymscy Bułgarzy i krymscy Ormianie, Turcy, Kurdowie i Chemszyłowie, a także wysiedleni z republik nadbałtyckich (Łotyże, Estończycy i Litwini, wysiedleni w 1949 roku) są «wysiedleńcami» [*wysielency*]. [...] Inne kontyngenty znajdujące się na specjalnym osiedleniu, jak «ounowcy», «własowcy», członkowie rodzin przywódców i aktywnych bandytów z Litewskiej SRR, «ukazniki» i inne osoby pozostające na specjalnym osiedleniu są «specjalnymi osiedleńcami» [*spiecposielency*]⁸⁹. Wedle danych z 1 stycznia 1949 r. w rejestrach pozostawało 2 300 223 specjalnych osiedleńców, w tym 1 835 078 (czyli 80%) podpadających pod termin *wysielency*⁹⁰. Termin *wysielency* nie utrwalił się wszakże w urzędowym nazewnictwie.

Wspomniany dekret z 28 listopada 1948 r. potencjalnie dotyczył ogromnej rzeszy osób, ponieważ statusem specjalnych osiedleńców objętych było wówczas ponad 2,5 mln zesłanych. Ten akt prawny ustalał jednolitą karę za ucieczki z miejsc przymusowego osiedlenia w wymiarze 20 lat robót katorżniczych. Należy zaznaczyć, iż pojęcie ucieczki było rozumiane bardzo szeroko i faktycznie obejmowało każde oddalenie się poza specjalne osiedle bez zgody jego komendanta. Dekret przewidywał także karę 5 lat pozbawienia wolności dla osób ukrywających zbiegów, pozwalającym im na powrót do poprzednich

⁸⁸ T.F. Pawłowa, *Dokumenty CGAOR po istorii dieportacyi narodow w 40–50-ye gody*, [w:] *Dieportacyi narodow SSSR...*, s. 18–19.

⁸⁹ W.N. Ziemskow, *Spiecposielency (po dokumentacyi NKWD–MWD SSSR)*, „Socjologičeskije issledowanija” 1990, nr 11, s. 9–10; N.F. Bugaj, A.N. Koconis, „*Objazat’ NKWD SSSR... wysielił’ griekow*” (*o dieportacyi griekow w 1930–1950-je gody*), Moskwa 1999, s. 36.

⁹⁰ W.N. Ziemskow, *Spiecposielency...*, s. 9–10.

miejsc zamieszkania czy też okazujących im pomoc w zagospodarowaniu się tam. Tylko w pierwszym roku obowiązywania tego dekretu na jego podstawie skazano ok. 10 tys. osób⁹¹. W następnych latach przepisami tymi objęto także inne grupy zesłanych w trybie administracyjnym⁹².

Kłęska głodu, która dotknęła ZSRR w latach 1946–1947, oraz ciągle niedokończone procesy kolektywizacyjne stanowiły przesłankę podjęcia kolejnej kampanii antychłopskiej w 1948 r. 21 lutego 1948 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR przyjęło dekret *O wysiedleniu z Ukraińskiej SSR osób złośliwie uchylających się od pracy w rolnictwie i prowadzących antyspołeczny, pasożytniczy tryb życia*. Dekret – jego działanie objęło jednak tylko 16 wschodnich obwodów Ukrainy – nadawał lokalnym władzom działającym za pomocą zebrań kołchozowych i zgromadzeń wiejskich prawo podejmowania decyzji o wysiedleniu poza granice republiki praktycznie każdego mieszkającego na wsi człowieka. 2 czerwca 1948 r. Prezydium Rady Najwyższej wydało nowy dekret wprowadzający wspomniane przepisy w pozostałych częściach ZSRR, z wyjątkiem zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi oraz republik nadbałtyckich, czyli terenów przyłączonych do ZSRR w latach 1939–1940. Następnego dnia Rada Ministrów ZSRR przyjęła postanowienie, w którym szczegółowo określony został tryb realizacji dekretu⁹³. Pod hasłami wzmocnienia dyscypliny pracy nastąpiły prześladowania kołchoźników i indywidualnego chłopstwa. Istotnym dążeniem władz było definitywne złamanie nastawień antykołchozowych, zmuszenie kołchoźników do praktycznie bezpłatnej pracy na rzecz państwa i jednocześnie wzmocnienie kołchozów przez przejęcie majątku nielicznych już chłopów indywidualnych, których zamierzano albo włączyć do gospodarstw kolektywnych, albo wysiedlić. W latach 1948–1952 na podstawie dekretów z 21 lutego i 2 czerwca 1948 r. deportowano łącznie 33 266 osób, którym towarzyszyło – formalnie dobrowolnie – 13 598 członków rodzin⁹⁴.

Jednym z najważniejszych kierunków polityki represyjnej po drugiej wojnie światowej była likwidacja podziemia narodowego na obszarach przyłączonych do ZSRR w latach 1939–1940, zwłaszcza na Ukrainie i Litwie. Represje na tym obszarze rozpoczęły się wraz z wkroczeniem tam Armii Czerwonej w 1944 r. i w kolejnych falach trwały do 1952 r. łącznie. Największym zagrożeniem dla władz radzieckich była działalność ukraińskiego ruchu narodowego w zachodnich obwodach Ukraińskiej SSR, toteż zwalczany on był

⁹¹ *Istorija stalinskogo GUŁAGA...*, t. 1, s. 585–586; *Stalinskije dieportacyi 1928–1953. Dokumenty*, red. N.L. Pobol, P.M. Polan, Moskwa 2005, s. 760.

⁹² G.M. Iwanowa, *Istorija GUŁAGA...*, s. 86.

⁹³ W.F. Zima, *Gołod w SSSR 1946–1947 godow: proischozhdienije i posledstwija*, Moskwa 1996, s. 180–182.

⁹⁴ W.N. Ziemskow, *Spiecposielency...*, s. 17.

ze szczególną zaciekłością i zaangażowaniem ogromnych sił wojskowych i policyjnych. W toku operacji pacyfikacyjnych i represyjnych w latach 1944–1953 na obszarze tym zostało zabitych ok. 153 tys. osób, a aresztowano (i następnie skazano) ponad 134 tys. W stosunku do społecznego zaplecza ruchu partyzanckiego na szeroką skalę zastosowane zostały deportacje. Z dostępnych danych wynika, że w latach 1944–1952 zostały wysiedlone 182 543 osoby określone jako „członkowie rodzin ounowców”. Nadto w tym okresie deportowano 12 135 tzw. kułaków, czyli chłopów, w większości Ukraińców, uznanych za element opierający się kolektywizacji rolnictwa i zarazem nacjonalistyczny. Wraz z innymi mniejszymi grupami deportowanych liczba ofiar przymusowych przesiedleń wyniosła blisko 204 tys. osób⁹⁵. Deportowani w latach 1944–1946 zesłani byli na 5 lat, deportowani w latach 1947–1949 – na 8–10 lat, jednak 6 kwietnia 1950 r. Rada Ministrów ZSRR postanowiła, iż wszyscy deportowani z zachodnich obwodów Ukrainy na czas określony uzyskali status przesiedlonych na zawsze⁹⁶.

Także w wypadku Mołdawii jej zajęcie przez Armię Czerwoną oznaczało wznowienie procesów sowietyzacyjnych zapoczątkowanych w latach 1940–1941. Elementem tych procesów były masowe represje wymierzone w rzeczywistych i potencjalnych przeciwników władzy radzieckiej. W latach 1946–1948 aresztowano 44 160 osób⁹⁷. Pod koniec lat czterdziestych przystąpiono do masowej kolektywizacji rolnictwa, co wiązało się z kolejną falą represji mających wyeliminować przeciwnych przemianom własnościowym chłopów oraz inne „elementy antyradzieckie”, w tym osoby współpracujące w przeszłości z władzami rumuńskimi i niemieckimi. Operacja została przeprowadzona w dniach 6–7 lipca 1949 r. Deportowano wówczas ponad 35 tys. osób, w tym 23 tys. jako rodziny kułackie i obszarncze oraz 3,7 tys. jako rodziny kolaborantów, członków partii profaszystowskich i białogwardystów⁹⁸.

Masowe represje towarzyszyły również restytucji władzy radzieckiej w republikach nadbałtyckich, gdzie na dość dużą skalę pojawił się opór zbrojny. Działalność narodowej partyzantki antykomunistycznej trwała do początków lat pięćdziesiątych. W odpowiedzi władze stosowały terror. Na Litwie do połowy marca 1945 r. w akcjach pacyfikacyjnych zabito 5364 partyzantów, a ujęto 10 923. Aresztowano w tym czasie 31 674 osoby⁹⁹. Władze sięgnęły

⁹⁵ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003, s. 277, 301, 305.

⁹⁶ *Dieportacy narodow SSSR...*, s. 161.

⁹⁷ W.I. Pasat, *Potieri Riespubliki Mołdowa w gody wtorej mirowoj wojny*, [w:] *Ludskije potieri SSSR w pieriod wtorej mirowoj wojny. Sbornik statiej*, Sankt-Pietierburg 1995, s. 123.

⁹⁸ M. Gribincea, *Agricultural Collectivization in Moldavia. Besarabia during Stalinizm 1944–1950*, New York 1996, s. 125; W.I. Passat, *Trudnyje stranicy istorii Mołdowy 1940–1950-je gg.*, Moskwa 1994, s. 405–412, 440–446, 485–486, 456, 554–555.

⁹⁹ *Pogrużeny...*, s. 156.

также по instrument przymusowych przesiedleń. Ogółem w latach 1945–1948 z Litewskiej SRR deportowano 47 534 osoby¹⁰⁰. W 1949 r. masowe deportacje objęły także Łotwę i Estonię, a wiązały się nie tylko ze zwalczaniem podziemia narodowego, lecz także z finalizowaną wówczas kolektywizacją wsi i tzw. rozkułaczaniem, czyli likwidacją indywidualnej własności chłopskiej. Decyzja w sprawie deportacji „kułaków z rodzinami, rodzin bandytów i nacjonalistów” została podjęta przez Radę Ministrów ZSRR 29 stycznia 1949 r.¹⁰¹ W wyniku przeprowadzonej w końcu marca operacji z terenu Litwy, Łotwy i Estonii wysiedlono łącznie 94 779 osób¹⁰². O ile z Łotwy i Estonii później już nie przesiedlano ludności na masową skalę, o tyle z Litwy w 1950 r. wywieziono 1355 osób, a w 1951 r. ponownie przeprowadzona została tam wielka akcja deportacyjna, której ofiarami było 20 357 osób, głównie tzw. kułaków¹⁰³.

W latach 1945–1953 polityka karno-represyjna w ZSRR była podporządkowana nadrzędnemu celowi, jakim było ponowne umocnienie systemu po zawirowaniach okresu wojny. W imię tego celu rozszerzano zakres penalizacji życia społecznego i zarazem zaostrzano sankcje karne, zwłaszcza za przestępstwa kontrrewolucyjne i przeciwko państwu. Następstwem tego było osiągnięcie szczytowego punktu rozwoju przez system obozów koncentracyjnych i równoległy system przymusowych przesiedleń. Śmierć Stalina w marcu 1953 r. położyła kres tym procesom, jakkolwiek system radziecki nie utracił cech niezwyklej represyjności, na których był posadowiony.

Карательно-репрессивная политика СССР в 1945–1953 годы

Резюме

Мнимо показным актом, начинающим послевоенную карательную политику в СССР, была объявленная 7 июля 1945 г. амнистия, упустившая однако все жертвы массовых политических репрессий. Шагом политического характера была отмена 26 мая 1947 года смертной казни, что отнюдь не обозначало смягчения карательной политики и из чего по истечении нескольких лет отказались.

В первые послевоенные годы наблюдается постепенный отход от применения специальных правовых урегулирований, которые были введены в период войны, и которые пенализировали многие поведения граждан, особенно в области труда. Однако лишь в 1951 г. уголовная ответственность за нарушение дисциплины труда была заменена дисциплинарной ответственностью.

¹⁰⁰ *Po rieszeniju...*, s. 684.

¹⁰¹ *Dieportacy narodow SSSR...*, s. 163.

¹⁰² *Iosif Stalin...*, s. 202.

¹⁰³ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 343.

Одним из важнейших направлений репрессивной политики была ликвидация народного подземелья на территориях, присоединенных к СССР в 1939–1940 годы, особенно в Украине и Литве. Свообразным расчетом с военными событиями были, с одной стороны, репрессии, направленные против всем, кто в какой-либо форме сотрудничал с немцами, а с другой стороны – репрессии и дискриминация значительной части граждан СССР, которые нашлись за пределами советского государства и после окончания войны добровольно или в принудительном порядке возвращались в СССР.

В послевоенный период по-прежнему сохранился внесудебный порядок вынесения наказания, а полномочия органов, применяющих его, даже расширились. По-прежнему важную роль в осуществлении уголовной политики государства играл военный судебный аппарат, хотя с 1948 года возрастала роль общего судебного аппарата. Число приговоров в это время систематически снижалось, одновременно повышался процент приговоров длительного лишения свободы. Снижалось также число лиц, осужденных за контрреволюционные преступления.

В результате введения в июне 1947 г. новых правил о охране собственности, особенно государственной и колхозной, произошло резкое увеличение количества осужденных. Даже за мелкие кражи были вынесены приговоры многолетнего заключения в лагере.

Проявлением обострения уголовной политики в 1948 г. было создание специальных лагерей с обостренным режимом для «особенно опасных государственных преступников», признание депортированных в военные годы этнических групп переселенными навсегда и введение драконских наказаний за побеги из мест ссылки. В то же время уголовная политика стала инструментом очередной антикрестьянской кампании, направленной на окончательное подавление антиколхозных настроений и принуждение колхозников к практически бесплатной работе в пользу государства.

В 1945–1953 годы карательно-репрессивная политика в СССР была подчинена вышестоящей цели, какой было повторное укрепление системы после военных событий. Во имя этой цели расширялась область наказуемости общественной жизни и одновременно подвергались обострению уголовные санкции, в частности за контрреволюционные и государственные преступления. Результатом того было достижение высшей точки развития системы концентрационных лагерей и параллельной системы принудительных переселений.

Перевёл Ежи Россеник

Penal policy and repressions in the USSR between 1945 and 1953

Summary

A seemingly spectacular opening of the post-war penal policy in the USSR came with the amnesty of 7 July 1945 which, however, omitted the victims of mass political repressions. The abolition of the death penalty on 26 May 1947 was a political move which only seemed to herald a less severe penal policy and which the authorities abandoned after a few years.

The first few post-war years were marked by phasing out of the special legal provisions introduced during the war, provisions that penalised the citizens for a variety of acts, particularly those associated with work. However, it was not until 1951 that criminal responsibility for the infringement of work discipline was replaced by disciplinary responsibility.

One of the most important aims of the Soviet policy of repressions after the Second World War was to eliminate national underground movements in countries incorporated into the USSR between 1939 and 1940, especially in the Ukraine and Lithuania. On the one hand, there were repressions against all those who collaborated with the Germans in one form or another, and on the other – repressions and discrimination against many Soviet citizens who found themselves outside the borders of the USSR and after the war came back voluntarily or were forced to return.

In the post-war period the Soviet regime still maintained the extra-judicial punishment system, even expanding the powers of bodies that used it. Military courts continued to play a huge part in the penal policy of the Soviet state, though from 1948 the role of common courts began to grow. The number of convictions was falling, though long prison sentences were on the increase. Convictions for crimes against the revolution were falling too.

The introduction in 1947 of new provisions concerning the protection of ownership, especially when it came to state and kolkhoz property, led to a sharp rise in convictions. Even petty thefts were punished by long sentences to be served in labour camps.

The toughening of penal policy in 1948 was reflected in the establishment of special, high-security camps for “criminals posing particular threat to the state”, in classifying ethnic groups deported during the war as permanent exiles, and in the introduction of draconian punishments for attempts to escape from the place of exile. At the same time penal policy became an instrument of another anti-peasant campaign, the aim of which was to finally break the anti-collective attitude of the peasants and force them to work virtually for free in the state-owned kolhozs.

Between 1945 and 1953 the Soviet penal policy and its repressions were subordinated to the overriding goal of strengthening the system after the turbulent war years. To this end the Soviet regime expanded the scope of penalisation of social life and at the same time toughened penal sanctions, especially for crimes against the revolution and against the state. This boosted the development of the system of concentration camps and the parallel system of forced relocations, both of which reached their peak in that period.

Translated by Anna Kijak